

ANNALES SCIENTIA POLITICA

Vol. 6, No. 1, 2017

GEREMEŠOVÁ, G.: Historical context behind the formation of current political identities of Eastern Slovakia and Transcarpathia (Brief description). *Annales Scientia Politica*, Vol. 6, No. 1 (2017), pp. 6 – 26.

Abstract:

Abstract:

The currently developing cross-border cooperation among the regions of Eastern Slovakia and Transcarpathia – part of the European Union's strategy ("Europe 2020") – can benefit from their common historic and cultural heritage. The general reference is to the impressive histories and the uncommonly complicated destinies of the regions' individuals and their entire societies. Both phenomena have to be viewed in the geopolitical and historical context of (the often idealized) Middle Europe as a macro-region whose core was formed by the Austro-Hungarian Empire in the 18th and 19th centuries. Eastern Slovakia and Carpathian Ruthenia in their positions as a region (or regions) of the Middle European Habsburg Empire often lagged behind economically and societally compared to the West; they struggled with the religious and ethnic plurality, or more precisely, were intolerant of them. Their dramatic destinies were characterized by an uncertain statehood (unstable statehood coordinates), by their distrust against the political and religious elites; they could not fulfill their role as a barrier against the dangers from the East – Eastern Orthodox Russia and Muslim Ottomans.

Keywords:

Habsburg Empire, Macro-region, Region, Cross-border cooperation, Middle Europe, Eastern Slovakia, Transcarpathia.

GITA GEREMEŠOVÁ

Institute of Political Sciences
Faculty of Arts
University of Prešov
Slovak Republic
Email: gita.geremesova@unipo.sk

HISTORICKÝ KONTEXT SFORMOVANIA SÚČASNÝCH POLITICKÝCH IDENTÍT VÝCHODNÉHO SLOVENSKA A ZAKARPATSKA (STRUČNÝ NÁČRT)

GITA GEREMEŠOVÁ

Institute of Political Sciences
Faculty of Arts
University of Prešov
Slovak Republic
Email: gita.geremesova@unipo.sk

Abstract:

The currently developing cross-border cooperation among the regions of Eastern Slovakia and Transcarpathia – part of the European Union’s strategy (“Europe 2020”) – can benefit from their common historic and cultural heritage. The general reference is to the impressive histories and the uncommonly complicated destinies of the regions’ individuals and their entire societies. Both phenomena have to be viewed in the geopolitical and historical context of (the often idealized) Middle Europe as a macro-region whose core was formed by the Austro-Hungarian Empire in the 18th and 19th centuries. Eastern Slovakia and Carpathian Ruthenia in their positions as a region (or regions) of the Middle European Habsburg Empire often lagged behind economically and societally compared to the West; they struggled with the religious and ethnic plurality, or more precisely, were intolerant of them. Their dramatic destinies were characterized by an uncertain statehood (unstable statehood coordinates), by their distrust against the political and religious elites; they could not fulfill their role as a barrier against the dangers from the East – Eastern Orthodox Russia and Muslim Ottomans.

Keywords:

Habsburg Empire, Macro-region, Region, Cross-border cooperation, Middle Europe, Eastern Slovakia, Transcarpathia.

Základné úradno-inštitucionálne a byrokratické podmienky pre rozvoj cezhraničnej spolupráce medzi Slovenskom a Ukrajinou, resp. prihraničnej spolupráce regiónov východného Slovenska a Zakarpatska, vrátane pravidiel pre fungovanie režimu hranice, pohybu osôb, tovaru, služieb a kapitálu, v rozhodujúcej miere závisia od zmluvných vzťahov medzi EÚ a Ukrajinou. Tento moment musíme mať na zreteli, keď sa chceme venovať problematike historicko-politických charakteristík súčasných regionálnych identít východného Slovenska a Zakarpatska. Ide v istom zmysle o objektívny, viacmenej naoktrojovaný rozmer európskeho integračného procesu. K objektívnym momentom v plnom zmysle slova dovoľujeme si zaradiť (popri iných) *historický kontext*, akúsi spoločnú historickú pamäť vtesnanú či transformovanú

do vedomia a bytia oboch regiónov. Považujeme to za dôležité o to viac, že prináležíme do historicko-geopolitického priestoru strednej Európy, o ktorej sa sporadicky hovorí, že je „chorá históriou“. Český filozof V. Bělohradský v nedávnom rozhovore uviedol, že „v strednej Európe, ktorú si Milan Kundera idealizoval ako ‚multikultúrnu vlasť‘, sa krátko po tom, čo ju sovietsky únosca prepustil zo svojej moci, prebudili k životu starí démoni – nacionalizmus, rasizmus, pohrdanie demokraciou ako politikou kompromisov (...). Do strednej Európy sa začali vracat starí démoni“, sme svedkami „paniky identity v nesamozrejmych štátoch“ (2017, s. 14). A tak chytá sa nás akási clivota, nostalgia po uzatvorenej národnej pospolitosti seba si navzájom podobných – národne, kultúrne, rasovo –, ktorá by nahradila otvorené a „konfliktné“ občianske spoločenstvo „seba si nepodobných“. Globalizácia v strednej Európe vyvolala aj „identitárnu paniku“ (Bělohradský, 2017, s. 15), pritom zastaví ju, myslíme globalizáciu, je viac ako chimérickým želaním „lživodcov“; na Slovensku a Zakarpatsku zvlášť nemáme o nich núdzu. Pre časť (východo)slovenskej a zakarpatskej spoločnosti zrejme bude platiť tvrdenie, že vytvoriť Európu neznamená ešte vytvoriť Európanov.¹

To už hovoríme o *subjektívnom proku* európskeho integračného procesu, resp. prihraničnej spolupráci vyššie uvedených regiónov – *nedostatku sociálnej angažovanosti vo veciach občianskeho rozvoja spoločnosti*. V historickom aspekte nášho stredoeurópskeho priestoru išlo o civilizačné deficity spojené s nedostatkom sekulárnych i cirkevno-náboženských elít na pozadí absencie oneskoreného príchodu priemyselnej revolúcie(ií) do regiónu(ov) súc v postavení periférie, absencie kultúry a vzdelanosti ako takej, vlastnej národne uvedomelej buržoázie atď. Možno to vyjadriť aj tak, že občianska spoločnosť uviazla vo fáze národno-emancipačného procesu, národ zostal etnikom s „výhrou“ zvanou vlastný štát, zatiaľ čo európsky integračný proces potrebuje „národ“ občanov, t. j. Európanov.

Pri spracovaní vyššie uvedenej témy mienime vyzdvihnúť niekoľko stredoeurópskych

historicky determinovaných menovateľov (premis) *spoločných* (východo)slovenskému i zakarpatskému regiónu; v súčasnosti aj na tejto báze je možné rozvíjať a koordinovať spoluprácu alebo aspoň využiť istú psychologicko-historickú archetypálnosť v reflexii každodenných problémov. Pri formulácii spoločného historicky podmieneného menovateľa (menovateľov) sme nadviazali na charakteristiku strednej Európy ako historicko-geopolitického priestoru, ktorú sformuloval významný český historik M. Hroch.

Ak upriamime pozornosť, použijúc historické názvoslovie pre oba regióny, do uhorskej minulosti Podkarpatskej Rusi,² teritória s pohnutými dejinami a nevšedne zložitým osudom, a regiónu Východ(u), východiskovou premisou nášho príspevku je konštatovanie, že patrili do geopolitického, historického, ekonomického, politického i inštitucionálneho makroregiónu strednej, „habsburskej“ Európy s analogickými zápasmi, problémami, úspechmi i neúspechmi; bola nám (im) vlastná alebo skôr „súdená“ príslušnosť k širšiemu a historicky zmysluplnému regiónu strednej, resp. stredovýchodnej Európy. Pri adresnejšom geograficko-historickom vymedzení išlo o severovýchod Uhorska s atribútom hraničného regiónu.³

² Dnešný oficiálny názov historického Zakarpatska znie: Zakarpatská oblasť Ukrajiny; Štátne zriadenie: administratívna jednotka (oblasť) Ukrajiny. Úradný jazyk: ukrajinčina, používa sa na úradoch a v školách. Prakticky používanými jazykmi sú v mestách ruština alebo skomolená ukrajinčina – tzv. suržik. Na rusínskej dedine sa dosiaľ používa rusínčina, Národnostné zloženie: autochtónne slovanské obyvateľstvo Rusínov (80 %) ukrajinské úrady neuznávajú ako národnosť, t. j. sú registrovaní ako Ukrajinci. Ďalšími národnostnými skupinami sú Maďari, Rusi, Rómovia, Rumuni, Nemci (Pop, 2005, s. 177 – 180). K tomu možno doložiť konštatovanie bádateľa, rusinológa S. Konečného, že štátne orgány Ukrajiny ideu rusínskej národnosti, ako aj určité autonómne postavenie Zakarpatskej oblasti principiálne zavrhl, lebo daná idea narúša jednotu ukrajinského národa a ohrozuje územnú integritu štátu; t. j. podľa platnej legislatívy Ukrajiny zakarpatskí Ukrajinci – Rusíni sú teritoriálnou skupinou ukrajinského etnika a nemôžu byť považovaní za národnostnú menšinu Ukrajiny (Konečný, 2014).

³ „Úvahy o regionalizácii Európy nemožno obmedziť na pokus konštruovať jej delenie na makroregióny, akokoľvek je to postup veľmi potrebný. Nemenej dôležitou úlohou a cieľom je konštrukcia teritoriálnych celkov, takých, ktoré sa nachádzajú pod úrovňou roz-

¹ Parafráza výroku Massima d’Azeglia adresovaného Garibaldi: „Fatta l’Italia, bisogna fare gli italiani.“ („Vytvorili sme Taliansko, teraz ešte musíme vytvoriť Talianov“).

Pri pátraní po historicko-kultúrnych, ekonomických a politických paralelách Podkarpatskej Rusi a Slovenska (regiónu Východ) na pôde stredoeurópskeho makroregiónu, ako miesta pamäti, žitej i prežitej histórie, odvolávame sa, ako sme už uviedli, na M. Hrocha, ktorý historický text a kontext sumy stredoeurópskych jednotlivostí zovšeobecnil do následnej charakteristiky:

- idealizujúca predstava regiónu, ktorý leží „v srdci Európy“, a preto je považovaný za niečo zvlášť osobitého;
- sťažený kontakt s otvoreným morom a v dôsledku toho slabý mimoeurópsky, „globálny“ obzor väčšiny obyvateľov strednej Európy v porovnaní s ostatnými oblasťami Európy;
- konfesiónalna pluralita, ktorá ale mohla ovplyvňovať práve tak náboženskú toleranciu ako ľahostajnosť k záležitostiam náboženským;
- rozkolísané koordináty štátnosti zvlášť v historickom vedomí, ale tiež s týmto rysom spojená nedôvera ku štátu a jeho inštitúciám;
- stereotypný obraz východného nepriateľa, v ktorom prežíva strach z „Turka“, obvykle transformovaný v nechť voči „východu“ vôbec a Rusku zvlášť;
- zvýšená vnímavosť pre etnickú rôznorodosť, či už v rozmeroch regiónu, či vlastnej krajiny, čo so sebou môže niesť práve tak kultúrny polycentrismus, ako i relikty xenofóbie prejavujúce sa nedôverou k cudzincom (Hroch, 2014, s. 160).¹

lohy jednotlivých štátov. Pre tie sa bežne užíva označenie regióny. Územie žiadneho štátu (snáď s výnimkou tých najmenších) netvorilo homogénny celok, kde by všade boli rovnaké podmienky a zmeny prebiehali rovnako rýchlo. Preto je potrebné tieto územia – či už to bol národný štát či multietnické ríše – rozdeliť do radu parciálnych regiónov.“ (Hroch, 2016, s. 68).

¹ Z uvedenej charakteristiky nebudeme sa venovať problému, ktorý do značnej miery súvisí s hospodárskym zaostávaním uvedených regiónov a ktorý M. Hroch uviedol ako „sťažený kontakt s otvoreným morom a v dôsledku toho slabý mimoeurópsky, ´globálny´ obzor väčšiny obyvateľov strednej Európy v porovnaní s ostatnými oblasťami Európy“.

Pokus(y) o definičné vymedzenie strednej Európy. Slovenský Východ a Zakarpatsko v geograficko-historickom priestore severovýchodu Uhorska ako hraničného regiónu

Zatiaľ čo o Slovensku, vrátane jeho regiónu Východ(u), málokto bádateľ spochybňuje jeho historickú (geopolitickú) stredoeurópsku situovanosť, v prípade Zakarpatska nemožno hovoriť o jednoznačnom stanovisku, resp. stanoviskách. Renomovaný historik, rusista, kulturológ a politológ, apologéta rusínskeho etnika I. Pop (2005b) tvrdí, že Podkarpatská Rus patrí geopoliticky a zemepisne do strednej Európy, je jej východným regiónom a dotýka sa pomyselných historických civilizáčnej hranice, rozdeľujúcej svet západnej, latinskej kultúry a svet východnej, ortodoxnej (byzantskej) kultúry; samotná Podkarpatská Rus však v 9. – 12. storočí súčasťou štátov východných Slovanov, vrátane Kyjevskej Rusi, nebola, a to prinajmenšom z dôvodov geografických. Politicky a administratívne sa Podkarpatská Rus ako celok stala integrálnou súčasťou uhorského štátu – krajín svätoštefanskej koruny – do prelomu 13. a 14. storočia (Pop, 2005b).

Politologická i historická veda(y) do dnešných dní sú miestom sporov, ktoré sa dotýkajú „definície(i)“ strednej Európy. Maďarský historik Jenő Szűcs nazýva strednú Európu – popri európskom Západe i Východe – „defenzívnym regiónom“ (2001). Pre amerického historika poľského pôvodu Piotra S. Wandycza úvahy o nej vychádzajú z „paradigmy“ historického a kultúrneho pojmu stredovýchodnej Európy, spojené s modelom centra a periférie a konštatovaním, že „oneskorený štart a kultúrne oneskorenie (´civilizačná mladosť´) stredovýchodoeurópskeho vývoja sú zrejmé. Tento región stal sa súčasťou európskej stredovekej pospolitosti a civilizácie až v 10. storočí v dôsledku prvej veľkej výzvy prichádzajúcej zo západu, ktorou bolo kresťanstvo“ (Wandycz, 1998, s. 15).

Kde teda hľadať počiatok istej bizarnosti, nevšednosti, „originality“ starého kontinentu, ktorý spočíval v „dejinnosti Západu, v absurdných dejinách Strednej Európy a bezdejinnosti Východu?“ (Kroutvor, 1990, s. 73). Z hľadiska vzniku moderných európskych národov, resp. modernej doby ako takej – ak obídeme fakt, že termín stredoveký národ sa identifikoval

so šľachticko-stavovským hierarchizovaním society – sa teda kontinent rozpadal do troch oblastí, ktoré sa v minulosti vyvíjali veľmi rozdielne a ktoré aj s rozdielnymi predpokladmi vstupovali do obdobia „rozbehu“ medzi starou, agrárnou a stavovsky rozdelenou Európou a Európou aktuálnou, charakterizovanou treťou, resp. štvrtou industriálnou modernosťou. Maďarský historik Péter Hanák dôvodí, že „stredná Európa, ktorá bola až do 16. storočia organickou súčasťou Occidentu, zaostala oproti západnému ranému kapitalizmu; jej územia obsadené Turkami začali v absolútnom zmysle upadať“ (2001, s. 110). V podunajskom mocnárstve, v „Uhrách“ (Zalitavsku) zvlášť, moháčska katastrofa (1526) navodila namiesto postupného uvoľňovania feudálnych pomerov upevnenie hospodárstva založeného na poddanskej robote, t. j. etapu tzv. 2. nevoľníctva, v mestách sa zastavila akumulácia kapitálu, pozvoľné zavedenie trhového spôsobu života a modernizácie vôbec. Postfeudálna centralizácia štátu v ďalších dvoch storočiach bola vystužená spiatočníckym potridentským katolicizmom, „reformných“ opatrení koncilu v Tridente 40. – 60. rokov 16. storočia, pre ktorý, t. j. katolicizmus, bola luterská a kalvínska podoba reformácie bojovou výzvou i kritickým zrkadlom. Neskôr, v 18. st. dochádza k pokusu utužovať feudalitu v jej najbizarnejšej podobe, v „šate“ jozefínskeho osvietenského absolutizmu. K dôraznejšiemu vymedzeniu makroregiónu strednej Európy voči Západu – z ekonomického aspektu – prispela expanzia do zámoria, kde západoeurópske krajiny od Portugalska po Holandsko majú priamy podiel na tejto expanzii a hospodárskom raste.

Skúmajúc historicko-kultúrne, ekonomické a politické paralely Podkarpatskej Rusi a Slovenska (regiónu Východ) na pôde stredoeurópskeho makroregiónu, môžeme bezpodmienečne akceptovať výpočet stereotypov, podnetov, povier, postojov aj mýtus zvaný stredná Európa, s ktorým „prišiel“ už nami spomínaný M. Hroch. Hovorí: „... je celkom opodstatnené používať termín stredná Európa pre *historickú analýzu* (podč. G. G.) (...) európskeho priestoru, ktorý je vymedzený Rýnom, Baltom, Alpami a konfesnou hranicou západného kresťanstva s ortodoxným a s oblasťou islamu, a to od 15. až do 2. polovice 19. storočia. V priebehu poslednej tretiny 19. a prvej tretiny 20. storočia

prebiehala dezintegrácia tohto makroregiónu,¹ ktorá vyústila do jeho rozpadu po 2. svetovej vojne. *Zachovala sa však stredná Európa ako geografické vymedzenie a predovšetkým ako miesto pamäti* (podč. G. G.) a vďaka tomu sa mohol tiež za špecifických politických pomerov záverečnej fázy sovietskeho obdobia zrodiť mýtus strednej Európy. Po zrútení sovietskeho bloku sa potom ako nový geopolitický celok formuje *nový makroregión, pre ktorý sa ustáľuje označenie východná stredná Európa*. (...) Prežíva však nielen stredoeurópsky mýtus, ale tiež rad stereotypov, postojov, povier i podnetov, ktoré s ním boli spojené“ (Hroch, 2014, s. 160).

Východ Slovenska, podobne i Zakarpatsko, súč súčasťou stredoeurópskeho makroregiónu, geograficko-historicky prináležia severovýchodu Uhorska, bol(i) od stredoveku *hraničným regiónom*, kde sa stretávali dve odlišné cirkevné tradície a na ne naviazané kultúrne okruhy. Išlo o západné kresťanstvo, ktorého náboženský a duchovný vývoj prebiehal v podmienkach konfrontácie katolíckej cirkvi a dvoch dominantných protestantských konfesíí a východného kresťanstva, ktorého nositeľmi boli miestne cirkvi byzantsko-slovanského obradu. Na tému hraničnej polohy Slovenska, čo nepochybne bude platiť aj o Zakarpatsku – nielen vo vzťahu ku kresťansko-cirkevným tradíciám, ale i širším civilizačným podnetom (impulzom) –, vyslovil pozoruhodné súdy historik L. Lipták. Nazval ju, teda hraničnú polohu, problémom politickej geografie a o našich slovenských či slovenských, resp. rusínskych predkoch povedal, že sa zastavili „na hranici, ale nie na križovatke“ (1997, s. 448). A pokračuje: „Osobitnú pozornosť si zasluhuje *hraničná poloha Slovenska*. Náčrt slovenských dejín demonštruje, že sa naše teritórium skoro pravidelne nachádzalo na hranici dosahu a vplyvu veľriš, civilizácií, ‚svetov‘ (rímska ríša, Avari, Veľká Morava, vpád Mongolov, Osmanská ríša, priemyselná revolúcia s jadrom v západnej Európe, socialistický tábor). Územie Slovenska však nebývalo smerom hlavného náporu, naj-

¹ Ten istý autor vo svojej najnovšej publikácii s názvom „Hledání souvislostí. Eseje z komparatívnych dějin Evropy“ tvrdí: „Európa regiónov – to nie je len Západ a Východ“ (2016, s. 52). Rozlišuje v priebehu 15. – 16. st. sformovanie 6 európskych makroregiónov – západnej Európy, jej juhu, európsky sever, osmanskú juhovýchodnú Európu, Moskovskú Rus a akúsi „Medzieurópu“, t. j. strednú Európu (Hroch, 2016, s. 55 – 57).

dôležitejších zrážok, vlny udalostí idú prevažne rovinami na severe a na juh od nás. Sme na hranici, ale nie na križovatke. Všestranné skúmanie tejto stránky slovenských dejín ukazuje nielen nespočetné príklady násilného neorganického lámania domácich vývojových línií, ale aj mnoho prípadov akulturácie... (Lipták, 1997, s. 448). „Hraničná ´styková´ poloha Slovenska spolupôsobí, že hoci Slovensko nebolo nikdy v centre tvorby nejakého nového spoločenského systému, nebolo iniciátorom nejakých závažnejších dejinotvorných pohybov, bolo do nich spravidla veľmi skoro ´vťahované´ – avšak asi bez toho, aby niečo u nás vyzrelo do svojej plnokrvnosti, klasickej podoby (feudalizmus, reformácia, kapitalizmus voľnej súťaže, diktatúra proletariátu“ (Lipták, 1997, s. 448 – 449).

Byť na hranici, v západo-východnom prievane, ako to glosoval V. Mináč, je teda údelom slovenského i rusínskeho etnika, jeho kultúrnej nedospelosti, oportunistu v morálnom, náboženskom a politickom aspekte. Príkladov je dosť a dosť. Na jednej strane – súc za hranicou – spája(jú) v onej dobe svoj osud s gréckym, byzantským kresťanstvom (na čo dodnes poukazuje v základom právnom dokumente štátu), aby pri prvej príležitosti podľahlo „zvodom“ kresťanského latinského Západu. Písmo, jazyk a s ním spätá kultúrnosť bola importom, dovozovým „artiklom“, čo sa zapíše do historickej pamäti národa ako ľahostajnosť, ba až neúcta ku gramote ako takej. Podobnú spoveď by mohli poskytnúť evanjelickí kresťania. Vďaka „importu“ Lutherových kazateľov do našich končín dorazili impulzy pre revitalizáciu, obrodu kresťanstva i impulzy pre rozvoj budúceho národa a národného jazyka; v neposlednom rade i širšie, svetské impulzy liberality budúceho individualizmu v podobe zásady slobodného výkladu Písma, ktoré sú tak prepotrebne v protokapitalistickom štádiu vývoja spoločnosti. Ibaže, opäť dovezené, teda neprežitú, nepretrpené, „nevyležané“, tak ako krízam a chorobám prináleží. Ešte horšie dopadlo osvietenstvo a následne priemyselná revolúcia. Osvietenský panovníci pod vplyvom ideí osvietenstva i jakobínmi motivovaného strachu uvádzali do života základnú gramotu a vzdelanosť, následne revolúcie roku meruôsmeho prinášali, resp. opäť priviezli z Francúzska likvidáciu poddanských povinností i ideu „občana“, ale v situácii, kde slobodu takmer nikto nepotreboval...

Podobne Zakarpatsko bolo dotknuté vyššie uvedenými civilizačnými pohybmi – príchodmi i odchodmi Rimanov, Avarov, Mongolov i Osmanov, byzantského kresťanstva, príchodmi i odchodmi reformácie, atakmi kapitalizmu voľnej súťaže i diktatúry proletariátu... Len nedávno vydaná reprezentatívna publikácia P. R. Magocsiho „*Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov*“ na úctyhodnom priestore venuje pozornosť faktu, že i keď Zakarpatsko, resp. karpatskí Rusíni neboli iniciátormi veľkých civilizačných zlomov, vždy boli – aspoň na krátky čas – zainteresovaní nejakým to podielom na tvorbe príbehu niečoho nového (2016, s. 47 – 164).

Hraničná poloha slovenského východu, resp. Slovenska i Zakarpatska nie raz dohnala oboch do situácie akulturácie, procesu, pri ktorom dochádza k stretávaniu sa jedincov a skupín s rôznym kultúrnym zázemím. Kultúrna antropológia málokedy si je istá výsledkom tohto procesu. V našom „prípade“ si dovoľíme tvrdiť, že nie raz išlo aj o akty násilia, kultúrnej a politickej poroby, asimilácie, nepochybne sprevádzanej aj istým civilizačným pokrokom. Je zrejme, že aktuálny európsky integračný proces má inú trajektóriu, t. j. na pozadí výdobytku liberálnych slobôd humanizovať priestor kultúry Západu a umožniť aj iným kultúram/náboženstvám zdieľať jeho hodnoty.

Idealizujúca predstava regiónu, ktorý leží „v srdci Európy“, a preto je považovaný za niečo zvlášť osobitého

„Termín ´stredná Európa´ sa používal do 80. rokov 20. storočia v českom jazykovom prostredí ako nepríliš vyhranené konvenčné označenie onej časti Európy, kde sme žili. Potom však nastala konjunktúra strednej Európy ako mýtu, ktorý mal zreteľné, ale nie jednoznačné ideologické poslanie,“ konštatuje M. Hroch (2014, s. 149). Tento mytologizovaný termín sa akosi osamostatnil a žije ďalej svojím životom v podobe hodnotového či hodnotiaceho zaradenia typu „stredoeurópska tradícia“, „stredoeurópske hodnoty“, české, slovenské či podkarpatské dejiny ako súčasť strednej Európy alebo Európa pod zorným uhlom strednej Európy. Slovo „stredná Európa“ i samotná „stredoeurópskosť“ sa príliš častým používaním rozkošateli a zdegenerovali, vyprázdnil sa pojem stredoeurópskosti, kým historické osob-

nosti tohto makroregiónu stávajú sa postavami takmer hagiografických príbehov.

Vrátiť sa ku problému strednej Európy ako mýtu predpokladá s vedeckou dôslednosťou definovať samotný pojem mýtus; následne uvažovať nad tým, prečo sa k tomuto makroregiónu upíname aj prostredníctvom mýtu, t. j. s istou dávkou nostalgie napájanej predstavou o ušľachtilosti toho, čo je „v strede“. Je to dôležité o to viac, ak nechceme či nechápeme mýtus „ako púhy výmysel, ale ako odraz a manipulačné spracovanie určitých udalostí, inštitúcií, štruktúr, vzťahov“ (podč. G. G.) (Hroch, 2014, s. 149).

Claudio Magris, taliansky spisovateľ, prekladateľ, germanista a esejista, uvažujúc o stredoeurópskom – „habsburskom“ – mýte hovorí: „Termín mýtus, ktorý sám osebe znamená, že realita je modifikovaná a deformovaná tak, aby z nej bola extrahovaná predpokladaná základná pravda, ono hypotetické metahistorické jadro schopné syntetizovať základný význam skutočnosti (podč. G. G.), nadobúda ale v tomto prípade zvláštny význam. Habsburský mýtus nie je totiž obyčajným procesom bežnej poetickej transfigurácie reality, ale totálnou zámenou jednej reality (historicko-spoločenskej) za inú (fiktívnu a iluzórnú): ide teda o sublimáciu konkrétnej živej spoločnosti do pitoreskného a usporiadaného sveta rozprávky. Táto mýtizujúca transformácia však nie je abstraktným snívaním, a rozumie sa teda samo sebou, že je občas schopná uchopiť niektoré skutočné aspekty habsburskej spoločnosti a kultúry, a to nie bez finesy a náležitej hĺbky“ (podč. G. G.) (Magris, 2001, s. 17).

Ak sofistický jazyk popredného germanistu pretlmočíme do jednoduchšej podoby, potom zdôraznime niekoľko momentov:

1. Stredoeurópsky alias habsburský mýtus v jeho najkultivovanejšej podobe produkovali a vyprodukovali spisovatelia = filozofujúci literáti, ako Robert Musil (1880 – 1942), Joseph Roth (1894 – 1939), Stephan Zweig (1881 – 1942), Herman Broch (1886 – 1951), Heimito von Doderer (1896 – 1966). Napospol ide o literátov, ktorí boli späť s koncom éry habsburského mocnárstva, resp. uvedomovali si jeho pozvoľný pád pod „dojom“ vlády nastupujúceho liberalizmu. O to viac boli zaskočení degradáciou liberálnych hodnôt v podobe imperiálnych vojen, antisemitizmu (vyššie uvedení spisovatelia napospol boli židovského pôvodu!), fašizmu a nacizmu. Aj preto sa vo svojej románovej a esejistickej tvorbe utiekali

do „náručie“ už mŕtveho mocnárstva, historicky aj fakticky, teda jeho mýtizáciou.

Povedané ináč ríša Habsburgov prezentovala priam učebnicový príklad prechodu od prednacionálneho spoločenstva do éry nacionalistických pochodov a vášní. Od Viedenského kongresu (1815) po porážke Napoleona ku veku iredenty, t. j. nacionalizmu „veľkých“ historických národov (zjednotenia Nemecka a Talianska i rakúsko-uhorského vyrovnania) až po dobu versailleskú a wilsonovskú – „malého“ nacionalizmu národov poväčšine nehistorických s ambíciou mať vlastný štát. A mohli by sme pokračovať hovoriac o ambíciách vybudovať etnicky a rasovo čistý štát, etnických čistkách 2. svetovej vojny, studenej vojne atď.

„Zo všetkého, čo sa prihodilo vo veku katastrofy, boli tí, čo prežili z 19. storočia, asi najviac šokovaní úpadkom hodnôt a inštitúcií liberálnej civilizácie, pokrok ktorej mali aspoň vo ‚vyspelých‘ alebo ‚vyspievajúcich‘ častiach sveta za daný. Týmito hodnotami boli nedôvera v diktátorstvo a absolútnu vládu, oddanosť konštitučnej vláde pod slobodne zvolenými vládami a zastupiteľskými zbormi, ktoré garantovali vládu zákonov a prijatý korpus občianskych práv a slobôd (...). Štát a spoločnosť mali byť formované hodnotami rozumu, verejnej diskusie, vzdelania, vedy a zdokonaľovania (i keď nie nevyhnutne dokonalosti) životných podmienok,“ konštatuje britský historik E. Hobsbawm (1998, s. 117 – 118). Vekom katastrofy pomenoval 20. storočie, pričom pre neho „vynašiel“ aj iný slovný konštrukt, a to „krátke 20. storočie 1914 – 1991“. Pomenovanie „krátke storočie“ sa medzi historikmi mimoriadne ujalo: na nezmerné udalosti dvoch svetových vojen malo ľudstvo iba (takmer) „krátkych“ sto rokov a čo všetko stihlo napáchať...

2. S porážkou Nemecka a zánikom habsburskej monarchie zmizla podstatná časť z politických väzieb, ktoré ešte držali pohromade kultúrne i ekonomicky dezintegrovaný makroregión. Stredná Európa tak prestala byť oblasťou so špecifickým spoločným osudom a priestorom, ktorému dominovali nemecké (a „občas“ i maďarské) politické záujmy. Na pozadí rozpadu monarchie a militarizujúceho sa sveta vzniká kultivovaný – vyššie uvedenými literátmi – mýtus strednej Európy; popri ňom existuje i „insitnejšia“, ľudovejšia podoba mýtu symbolizovaná otcom, ochrancom všetkého

a všetkých – cisárom sídliacom vo viedenskom Hofburgu. Ono *manipulačné spracovanie udalostí*, t. j. reflexia strednej Európy v podobe mýtu, videla(i) staré habsburské Rakúsko ako šťastnú, usporiadanú a harmonickú dobu, zlatý vek istoty, nekonfliktný a bezpečný svet, svet bez výkyvov, katastrof a triedno-sociálnych antagonizmov; cisárstvo malo priam idylickú podobu nadnárodného štátu, cisársky majestát symbolizoval nadnárodný a univerzálne kresťanský ideál, harmonické prekonávanie národnostných rozporov; cisár otváral svoje prejavy otcovským „Meine Völker“. Bol to mýtus spojený s postavou takmer ľudového cisára Františka Jozefa I., mýtus ľudovej monarchie s výrazom akéhosi oidipovského komplexu po jeho smrti (1916); približne takto ho videl aj literát a novinár J. Roth. O pocitoch zo straty vlasti, otca, rozumej cisára, v románe Kapucínska krypta (1938) hovorí: „Kráčal som prázdny ulicami s cudzím psom. Bol odhodlaný ísť za mnou. Kam? To som nevedel práve tak, ako on. Kapucínska krypta, kde ležia moji cisári, pochovaní v kamenných rakvách, je zavretá. Fráter kapucín mi vyšiel naproti a opýtal sa: ‚Čo si želáte?‘ ‚Chcem sa pozrieť na rakvu cisára Františka Jozefa‘, odpovedal som. ‚Boh vám pomáhaj!‘, povedal fráter a urobil nado mnou kríž. ‚Zachovaj nám, Hospodín!‘, zvolal som. ‚Pst!‘ šepol fráter. Kam sa teraz podejem, ja, ja, Trotta...?“ (Roth, 1969, s. 173).

„Mitteleuropa“ Habsburgovcov reflektovaná na úrovni mýtu bola akoby „nadštátnym“ útvarom, ktorý miernil (neutralizoval) nacionálne rozbroje a dohliadal na hospodársky prospech. Vieru občana v rakúsku ríšu – svet úradníkov a byrokratov, neosobných zákonov, neosobnú racionalitu štátnej mašinerie – ako najlepšiu z možných svetov, opísal aj S. Zweig¹ na sklonku svojho dobrovoľného odchodu zo

života v knihe spomienok „Svet včerajška“ (Die Welt von Gestern). Z prísne historického vedeckého hľadiska však išlo o mýtus, ktorý supluje nedostatočnú dynamiku štátnej moci, neschopnej vyrovnávať sa s atakmi modernej doby, éry nástupu druhej priemyselnej modernosti, priam explozívneho nacionalizmu (nacionalizmov), silnejúceho socializmu (sociáldemokratizmu), ba až marxizmu, kresťansko-katolíckeho klerikalizmu, o antisemitizme ani nehovorí. Nezabudli sme ani na nemecký fašizmus, ktorý J. Roth príznačne charakterizoval ako „filiálku pekla na zemi“ (2011, s. 49).

Mýtus strednej Európy, t. j. deformovaný či idealizovaný „obraz strednej Európy bol gýčom (...), na ňom bola zamaľovaná odvrátená strana ‚starého Rakúska‘, napríklad jeho hlboká antidemokratickosť. Stará monarchia bola postavená na hegemonii šľachty, cirkvi, byrokracie, armády, úzkych finančných elít; všetky tieto ‚pilieri ríše‘ chceli nahradiť deficit demokratickej kultúry nadbytkom úradníckej presnosti (...)“, hovorí český filozof V. Bělohradský (2017, s. 15).

3. V medzivojnovom období v európskej terminológii prežívala stredná Európa aspoň ako reminiscencia... „Železná opona“, ktorá sa tiahla pozdĺž niekdajšieho stredoeurópskeho priestoru, od Gdyncy po Terst, a západoeurópsky slovník poznali len dve časti Európy – západ a východ. Naproti tomu sa sami obyvatelia tej časti strednej Európy, ktorá sa stala ‚Východom‘, naďalej považovali (?) za Stredoeurópanov.“ Pritom je ťažké stanoviť, do akej miery „išlo o politicky uvedomelý postoj, či o jednoduchú snahu a uchovať si nesovietsku identitu“ (Hroch, 2014, s. 158).

Ak mýtus stredná Európa, stredoeurópanstvo manipuloval(i) s ideou večnej, nadnárodnej ríše – raz nezištne (filozofujúci literáti, neprivilegované stavy), inokedy s nedostatkom historickej erudície, prípadne so zisťovacími ideologickými zámermi –, k ideji národa a národného mali by sme byť obozretní aj dnes. Do podoby ideologicky vykalkulovaného mýtu sa dostáva idea národného štátu so silným vodcom, akoby zábezpeka pred migračnou krízou i zhubnými následkami európskeho integračného procesu, ktorý údajne rozpúšťa etnickú identitu v globálnej, ohrozuje tradičné hodnoty – rodinu, náboženstvo, étos národného...

¹ „Všetko v našej takmer tisícročnej rakúskej monarchii akoby boli založili natrvalo a štát sám bol najvyšším garantom stálosti. Práva, ktoré zaručoval občanom, uzákonil parlament, slobodne volené zastupiteľstvo ľudu, a každá povinnosť bola prísne vymedzená. Každý vedel, koľko vlastní alebo koľko mu prináleží, čo je dovolené a čo zakázané. Všetko malo svoje pravidlá, určitú mieru a váhu (...). V tejto rozľahlej ríši všetko stálo pevne a neochvejne na svojom mieste a najvyššie stál staručký cisár; každý vedel (alebo sa nazdával), že ak umrie, nastúpi iný a nič sa nezmení v tomto dobre naprogramovanom poriadku. Nik neveril, že príde vojna, revolúcie a prevraty“ (Zweig, 1994, s. 11).

Zvýšená vnímavosť pre etnickú rôznorodosť, či už v rozmeroch regiónu, či vlastnej krajiny, čo so sebou môže niesť práve tak kultúrny polycentrismus, ako i relikty xenofóbie prejavujúce sa nedôverou

Ak je odôvodnené používať termín stredná Európa – podľa historikov J. Křena i M. Hrocha – ako makroregión, ktorého jadrom v 18. a 19. st. bola habsburská monarchia, potom môžeme konštatovať, že predvojnová „Mitteleuropa“ sa vyznačovala pluralitou či heterogenitou etnickou, jazykovou, konfesijnou; samozrejme bola „napádaná“ i diferenciaciou vertikálnou. Sumárne – bola malým veľkým Babylonom,

kde sa miesia jazyky, ľudia, myšlienky, tradície, obyčaje. Vedľa erárnej nemčiny sa hovorilo po česky, maďarsky, poľsky, jidiš, rusky, rusínsky, slovensky, rumunsky... Každá spoločenská trieda či skupina mala svoj vlastný jazyk, kultúru, spôsob života a zvyčajne i náboženstvo. K etnickej diferenciacii monarchie prispelo viacero historických udalostí: nemecká kolonizácia v 13. st. a valašská kolonizácia zo 14. až 16. storočia. Etnickú mapu monarchie „zamiešala“ osmanská (mohamedánska) okupácia Uhorska. K väčšej pestrosti obyvateľstva prispeli aj územné zisky Habsburgovcov.

Tabuľka č. 1: **Vzájomný pomer národností v Zalitavsku (Uhorsku) v roku 1900**

Zalitavsko (Uhorsko)								
Maďari	Rumuni	Nemci	Slováci	Chorváti	Srbi	Rusíni	Slovinci	ostatní Slovania
46 %	15 %	11 %	10 %	9 %	5 %	2 %	1 %	1 %

Zdroj: KAČÍREK., L.: Národnostné zloženie Rakúsko-Uhorska. Historická revue, roč. 24, č. 9 (2013), s. 30.

Tabuľka č. 2: **Vzájomný pomer národností v Predlitavsku (Rakúske krajiny) v roku 1900**

Predlitavsko (Rakúske krajiny)							
Nemci	Česi	Poliaci	Ukrajinci / Rusíni	Slovinci	Taliani	Srbi a Chorváti	Rumuni
35 %	23 %	17 %	13 %	5 %	3 %	3 %	1 %

Zdroj: KAČÍREK., L.: Národnostné zloženie Rakúsko-Uhorska. Historická revue, roč. 24, č. 9 (2013), s. 32.

Etnická štruktúra obyvateľstva Rakúsko-Uhorska (pozri tabuľky č. 1 a č. 2) – ak použijeme dáta z roku 1900 – vychádzala z toho, že väčšinu obyvateľstva monarchie tvorili Slovania; najpočetnejším etnikom monarchie boli Nemci; najpočetnejším etnikom Uhorska boli Maďari; k spšteniu jazykovej mapy Rakúsko-Uhorska prispievali aj menšie, „exotickejšie“ etniká ako Židia či Rómovia; k národnej identifikácii prispievala aj náboženská príslušnosť (Chorváti sa hlásili ku katolíkom, Srbi ku pravoslávny, Slováci viac-menej ku katolíkom, Rusíni ku gréckokatolíkom atď.); pretlak národov či etník plodil „konkurenciu“ nacionalizmov, presnejšie prejavy šovinizmu, xenofóbie, intolerancie a nie nezanedbateľné politické aktivity iredenty.

Hlavnou „surovinou“ pri koncipovaní národného v stredoeurópskom regióne bol jazyk. Jazyk sa tu všeobecne považuje za hlavné, ak

nie jediné hraničné označenie pospolitosti nazývanej národ. Dominoval názor, podľa ktorého, aby sa národ mohol nazývať národom, mal by mať / musí mať vlastný jazyk. Národ sa tak etabluje ako primárne kultúrny fenomén s prednostným a mobilizujúcim postavením „svojho“ jazyka. Stredná či stredovýchodná Európa poznačená syndrómom zväčša dovezenej priemyselnej revolúcie „trpela“ absenciou podnikateľských tried a istým „prebytkom“ inteligencie, klerikov a katechétov zvlášť. Hlavnou činnosťou intelektuálov je používanie a ovládanie jazyka, pričom v strednej a východnej Európe naň získali takmer monopol (Schöpflin, 1997). Následne možno konštatovať, že vládnuce habsburské impérium sa usilovalo jazykovo homogenizovať svoje obyvateľstvo v mene väčšej výkonnosti a imperiálnej lojality. Otázky jazyka a gramotnosti aj preto získavali politickú dimenziu, akú však na Zá-

pade nemali. Nezabúdajme, že jazyk bol/je nielen účinným nástrojom komunikácie, ale aj prostriedkom legitimacy, vlády nad vlastným osudom, morálkou, kultúrnymi kódmi... V monarchii – ako sme uviedli – miesili sa nárečia, ľudia, myšlienky, osudy, svetonázory, na pozadí toho-ktorého jazyka aj špecifické vízie reality. V „novom“ maďarskom Herrenvolku – po dualistickom zrovnaní pomerov medzi Viedňou a Pešťou v roku 1867 a po národnostnom zákone z roku 1868 – sa ambície Maďarov stretávali s ambíciami Srbov, Rumunov, Chorvátov, Nemcov, Slovákov, Rusínov,¹ pričom boli zasadené do rámca vytvárajúcich sa národných jazykov. Išlo preto o pospolitosť (i) s istým stupňom politickej neznášanlivosti deklarovanej prostredníctvom ambícií jazyka alebo jazykovej animozity na politickej úrovni. V stredovýchodnej Európe jazyk bol (je?) politikum, bol či zostáva (?) doménou hier politickej moci a jej prisluhovačov, pretože boj o jazyk, uchádzať sa o poctu, výsadu vládnuť jazyku a v jazyku či jeho prostredníctvom, zamestnával monarchistický rod a cirkevno-šľachtické kruhy s ním spojené práve tak, ako stav privilegovaných zámožných meštianskych patricijov alebo vzdelaných, ale nemajetných „plebejcov“ – inteligenciu.

Národnostné pomery v predlitavskej (rakúskej) a zalitavskej (uhorskej) časti monarchie boli diametrálne odlišné, tvrdí renomovaný slovenský historik R. Holec.² Uhorský snem prijal v novembri 1868 proti vôli jeho nemaďarských poslancov nový národnostný zákon. Podľa jeho preambuly v Uhorsku existoval iba jeden politický národ, ktorého rovnoprávnymi členmi sú všetci občania Uhorska bez rozdielu etnickej príslušnosti (občiansky princíp), presnejšie mali byť. Za osobitný národ v Uhorsku zákon uznával, ak vynecháme ako „samozrejmosť“ Maďarov, iba Chorvátov, na ktorých sa tento zákon nevzťahoval. Maďarčina sa stala jediným štátnym jazykom Uhorska. Zákon obsahoval aj určité práva národností ako etnických skupín (v školstve, administratívne a cirkvi), ktoré však neboli zachovávané,

ba predstavitelia národností, ktorí sa na ne odvolávali boli za ne často postihovaní.

Z hľadiska národno-emancipačného procesu boli Slováci v relatívne výhodnejšom postavení ako Rusíni.³ Už v polovici 19. st. dokázali sformulovať vlastný národný politický program. Mali síce ešte pomerne slabú, ale predsa len celkom sformovanú národnú identitu a predovšetkým mali i vlastnú, i keď nie silnú národne uvedomelú inteligenciu a obchodne podnikateľskú vrstvu. Rusíni nič z toho nemali, neexistovalo u nich jednotné národné povedomie. Ich identita bola na prvom mieste náboženská. Ani tá nestmeľovala, pretože väčšina z nich sa hlásila ku gréckokatolíkom ibaže s promaďarskou orientáciou jej hierarchie. Integrojúcu úlohu nezohral ani jazyk. Rusíni hovorili miestnymi nárečiami, ktoré sú u Bojkov, Lemkov a Huculov odlišné. Ukrajínčina, ktorá sa ako spisovný jazyk konstituovala v susednej rakúskej Haliči, bola síce rusínskemu obyvateľstvu zrozumiteľná, ale od hovorového jazyka dosť vzdialená.

¹ Z historického aspektu je nutné hovoriť o Rusínoch z rakúskej Haliče a o uhorských Rusínoch, ku ktorým prináležia Rusíni zo Zakarpatska a zo severovýchodu Slovenska.

² HOLEC, R.: Rakúsko-Uhorsko: Žalár národov? Historická revue, roč. 24, č. 9 (2013), s. 6 – 9.

³ Etnické, kultúrne národy cielili ku vytvoreniu vlastných národných politických inštitúcií. Požiadavky tohto pôvodne etnicko-jazykového nacionalizmu stali sa obsahom „Žiadostí národa slovenského“ (1848) a „Memoranda národa slovenského“ (1861). Podobne rusínsky buditeľ Adolf Dobriansky (1817 – 1901) vypracoval politický program zjednotenia Rusínov Uhorskej Rusi, východnej Haliče a Bukoviny – „O zjednotení ruských korunných krajín do jedného administratívne politického celku“ – na úrovni jednej provincie habsburskej monarchie. Tento program bol v súlade s koncepciou austroslavizmu, t. j. predpokladal dominujúcu politickú úlohu dynastie Habsburgovcov v „nadržanom“ reformovanom štáte. Hodno ešte v súvislosti s národno-emancipačným procesom uhorských Rusínov doplniť, že už pred vojnou a tým skôr po 1. svetovej vojne existovali na Podkarpatskej Rusi tri smery – veľkoruský, ukrajinský a rusínsky.

Tabuľka č. 3: **Národnostná štruktúra obyvateľstva Podkarpatskej Rusi v roku 1910** (celkovo evidovaných 598 345 obyvateľov)

Národnosť	Počet obyvateľov
Rusínska	336 045
Maďarská	174 501
Nemecká	64 004
Rumunská	14 237
Slovenská	7 731

Zdroj: ŠVORC, J.: Zakletá zem Podkarpatská Rus 1918-1946. Praha: Lidové noviny 2007, s. 124 - 125.

Už pri zbežnom pohľade (tabuľka č. 3) je evidentné, že najpočetnejšou národnosťou Zakarpatska na začiatku 20. storočia boli Rusíni (56,15 %), nasledovali Maďari (29,16 %), Nemci - 10,68 %, Rumuni 2,38 %, Slováci - 1,29 %. R. Holec upozorňuje, že dobová štatistika v uhorskom priestore „síce vykazovala alebo skôr chcela vykazovať obrovský nárast Maďarov, ale „išlo skôr o klamanie si do vlastného vrecka“ (2013, s. 6). Rurálny charakter Slovenska - o Zakarpatsku ani nehovoriac - a jeho (ich) civilizračné zaostávanie spôsobili, že na väčšinu obyvateľstva nemala maďarizácia žiadny reálny dosah a jej účinky bolo možné pozorovať len v mestách, ktoré však boli nevelké a žila v nich asi desatina celkového počtu obyvateľstva; s maďarizáciou sa konfrontovala „len“ národnostne cítiaca inteligencia. O niečo „milsrdnejšia“ voči Maďarom je štatistika zo slovenského Východu, kde Maďarov bolo viac. Podľa štatistiky z roku 1910 v regióne tvorili Slováci 37,1 %, Maďari 43,8 %, Nemci 7,3 %, Rusíni 9 %, a iní 2,8 %. Najväčší počet Maďarov bol v južných častiach Zemplína a Abova, ktoré dnes sú súčasťou Maďarska (Tajták, 2002, s. 218). V ďalšom vývoji početnosť maďarského etnika tu mala zostupnú tendenciu. Možno však „špekulovať“ aj nad tým, že koľko židovského etnika - i keď v monarchii nemalo štatút národností - sa identifikovalo ako maďarské, cítiac zisťnú potrebu byť Maďarom.

Najdôležitejším nástrojom maďarizácie bolo školstvo. Zo sčítania ľudu v roku 1900 vyplynulo, že vyše 80 % obyvateľov nemaďarskej národnosti po maďarsky nehovorí a ani maďarčine nerozumie. Preto boli v roku 1907 uhorským snom prijaté Apponyho školské zákony, zjednodušene nazývané „Lex Apponyi“. Zákony č. 26. a č. 27 hovorili, že ten, kto študentov nevychoval v dostatočne vlastneckom duchu, musel zo školstva odísť. Záko-

ny zavádzali maďarčinu ako povinný vyučovací jazyk, nielen do štátnych, ale aj do obecných a cirkevných škôl. V roku 1909 bolo nariadené aj vyučovanie náboženstva v maďarskom jazyku (!). A tak pred 1. svetovou vojnou sa v štátnych školách na Zakarpatsku nevyučovalo rusky alebo ukrajinsky (rusínsky) vôbec v dôsledku existencie uvedeného školského zákona. Nešťátne ľudové školy síce mohli podľa zákona používať čiastočne i iný vyučovací jazyk než maďarský, ale len ako predmet. „Lex Apponyi“ navodili stav, keď „z celkového počtu 633 gréckokatolíckych ľudových škôl sa v ruskej reči, resp. skôr v miestnom dialekte vyučovalo len v 66. Navyše gréckokatolícky klérus podporoval maďarizáciu. Z 508 gréckokatolíckych farárov v 6 župách neskoršej Podkarpatskej Rusi a východného Slovenska sa ich pri sčítaní ľudu roku 1910 k ruskej (rozumej rusínskej) národnosti prihlásilo len 72, z 831 gréckokatolíckych učiteľov ľudových škôl len 97“ (Rychlík - Rychlíková, 2016, s. 153).

Generálny štatút Podkarpatskej Rusi (1919) - československou vládou vydaný dekrét z 18. 11. 1919, ktorý vytýčil zásady organizácie a administrácie tohto územia, určil za úradný jazyk a jazyk školského vyučovania „ľudový jazyk“, ktorým je rusínske nárečie. Pojem „rusínsky jazyk“ a „rusínske školy“ sa v medzivojnovom období bežne používal. To ale nevyriešilo otázku, čím je tento jazyk z filologického hľadiska - či ide o dialekt ruštiny, dialekt ukrajiny alebo vôbec o samostatný jazyk. K pochopeniu zložitosti jazykovej otázky na Podkarpatskej Rusi je potrebné poznať, či je nejaká reč „iba“ dialektom iného, kodifikovaného literárneho jazyka, alebo „už“ má status samostatného jazyka. Spisovný jazyk je konvenciou, dohodou ľudí o používaní jazykového úzu s pevnými pravidlami, gramatikou a slovnou zásobou. Navyše musí byť obyvateľstvom prijatý.

Jazyková otázka zostala až do konca existencie prvej republiky (1938) nevyriešená. Reálne vyzerala situácia tak, že na národných (obecných) školách sa učilo najčastejšie v miestnom dialekte, stredné školy boli rozdelené, t. j. ruské i ukrajinské. V období autonómie (1938 - 1939) bola potom problematika jazyka riešená čisto politicky; autonómna vláda zaviedla ako jediný úradný jazyk ukrajčinu a tá bola potom zavedená do všetkých doterajších škôl označených ako rusínske.

Konfesionálna pluralita, ktorá ale mohla ovplyvňovať práve tak náboženskú toleranciu ako ľahostajnosť k záležitostiam náboženským

V súvislosti s modernizáciou, procesmi akcelerovaných ekonomických a technických transformácií, ktoré viedli v Európe v 19. storočí nielen k zjednocovaniu, ale aj k diferenciacii, spoločenskej segmentácii i individuálnej fragmentácii ako neistote, kríze identity, hovorí maďarský historik M. Csáky o „vertikálnej diferenciacii“. V nadväznosti na predmet nášho skúmania je interesantnejšia tradíciou osnovaaná „horizontálna diferencovanosť“, t. j. pluralita strednej Európy. „Spočívala v etnickej mnohotvárnosti, v polyglotnosti jej obyvateľov, v bohatej kultúrnej rozličnosti, ako aj v skutočnosti, že tu naďalej existovali tri monoteistické svetové náboženstvá, kresťanstvo, židovstvo a islam vo svojich najrozdielnejších formách“ (Csáky, 1999, s. 9). Táto mnohonásobná pluralitná situácia ponúkala síce možnosť interakcií, zahŕňala však aj stálu prítomnosť diferencií a následne rozporov. Bola bázou anti-nómiám, obmedzovaniam a xenofóbiám, t. j. sociálno-kultúrne podmieneným spoločenským ambivalenciám. „V takom komunikačnom systéme,“ pokračuje M. Csáky, „nadobúda mimoriadny význam interakcia rozličných elementov ako vzorov (kódov) správania sa, dokonca aj pri utváraní „národných“ kolektívnych identít“ (1999, s. 10). Nahliadané touto optikou národ ako kolektívna identita je viacnásobnou entitou, množinou, kde dochádza ku prieniku etnického, jazykového, teritoriálneho, sociálneho, morálneho, náboženského, väzieb najrôznejších „pohanských“ i religióznych zvykov a tradícií, a ide už len o to, ktorá z týchto identít, „kulturalít“, v akom čase, na akom mieste, za akých ekonomicko-politických a kultúrnych podmienok „prehovorí“, resp. ktorá z týchto idealít má „navrch“.

Vzťah náboženstva, cirkví a národného povedomia patrí k neodmysliteľným súčasťam dejín strednej Európy a národov, ktoré tu žijú. Môžeme povedať, že *priorita konfesionality* obyvateľstva strednej Európy pretrvávala až do 18. storočia. K zmene dochádza až v súvislosti s rozvíjajúcimi sa národno-emancipačnými procesmi, ktoré naberali na sile v 19. storočí, a to na objektívnom pozadí príchodu prvej a neskôr druhej priemyselnej revolúcie do mo-

narchie. Už nie konfesionalita, ale *etnicita* začala prioritne spĺňať integrujúcu úlohu v spoločnosti a stávala sa hnacím motorom ďalšieho vývoja. *Idea národa i národ sám sa stávajú akýmsi sekulárnym náboženstvom*. V tejto súvislosti vystáva otázka, či cirkvi vplývali na formovanie národného povedomia obyvateľov strednej Európy, t. j. u relatívne zaostalejších etník prevzali úlohu absentujúceho, predovšetkým kultúrno-vzdelanostného a vzdelávacieho zázemia, úlohy autority i vo vzťahu k príslušníkom vlastného etnika. Pritom možno konštatovať, že existujúce kresťanské cirkvi v zásade neboli národne/národnostne jednoliatymi útvarmi. Do určitej miery malo osobitné postavenie len pravoslávie, ktoré sa v istých územných celkoch javilo takmer ako národnostne jednoliate – v Rumunsku a Sedmohradsku ako rumunské, v Bukovine, Haliči ako rusínske či ukrajinské. Do stredoeurópskeho prostredia – na Uhorskú (Podkarpatskú) Rus a na severovýchodné Slovensko začalo ortodoxné (pravoslávne) kresťanstvo prenikať až v závere 19. a na začiatku 20. st., a to cez najslabší etnický článok monarchie – cez obyvateľstvo rusínskej/ukrajinskej národnosti (Švorc, 2008). U nej aj zakotvilo bez toho, aby sa pravoslávny stali i príslušníci ďalších etník horného Uhorska – Slováci a Maďari.

Nemožno však poprieť, že v začiatkoch národotvorných procesov (v tradičnej terminológii národnom prebudení či obrodení) konfesie a etnické povedomie boli v úzkom vzťahu, podmieňovali sa. Tak mohli napomáhať, ale aj brániť zjednocovaniu sa konkrétnej jazykovej komunity, jej formovaniu do národného celku.

I keď nemožno tvrdiť, že etniku/národu ako celku dá sa jednoznačne priradiť ako identifikačný (rozlišovací) znak náboženstvo – dokonca tak nemožno urobiť ani v prípade Rusínov, resp. gréckokatolíckej cirkvi –, najväčšie cirkvi ako také svojim podielom zasiahli v pozitívnom zmysle do národnoemancipačných procesov jednotlivých etník; na pozadí mnohosti cirkví a denominácií relatívne žila aj idea tolerancie, pre ktorú v stredoeurópskom priestore bola veľkou výzvou existencia židovského etnika i náboženstva – v prostredí slovenského východu a Zakarpatska zvlášť.

Problém vzťahu konfesie a etnicity však môžeme vnímať aj z inej strany: konfesie mohli slúžiť nielen ako národotvorný element, ale aj ako motor asimilácie (z ich hľadiska disimilá-

cie); samozrejme skôr v druhej polovici 19. storočia. Populácia Uhorska na začiatku 20. storočia sa delí na tri veľké náboženské kategórie, a to podľa jazykovej asimilácie. Po prvé sú tu „maďarské náboženstvá“ (kalvinizmus, unitarianizmus a vo veľkej miere židovská neológia, aj keď nie celá izraelská komunita). V nich je náboženská kultúra jazykovo maďarská alebo pomadžarčená v takej miere, že konfesiónalna komunita má asimilačné vplyvy. Do druhej kategórie patria náboženstvá so zmiešaným národnostným zložením, ale so silnou maďarskou účasťou – luteranizmus a (rímsky) katoli-

cizmus. Tie pre zmiešané etnické zloženie nemajú evidentnú asimilačnú silu. Tretiu kategóriu tvoria tradičné menšinové náboženstvá – katolicizmus gréckeho rítu a ortodoxia –, ktoré (síce s veľkými rozdielmi) poskytovali inštitucionálne rámce protiasimilačného ľudového odporu Srbov, Rumunov i Rusínov a v osobe svojich kňazov a učiteľov preň zabezpečili aj kádrový „materiál“. Veľké historické náboženské komplexy zostali asimilačnou vlnou – okrem Židov – skoro nepostihnuté (Barna, 2008, s. 75 – 76).

Tabuľka č. 4: Náboženská štruktúra obyvateľstva Podkarpatskej Rusi v roku 1910

Cirkev (vierovyznanie)	Počet obyvateľov
Gréckokatolícka	390 935
Izraelská	87 381
Reformovaná	64 864
Rímskokatolícka	52 883
Evanjelická a. v.	1 629
Pravoslávna	558

Zdroj: ŠVORC, J.: Zakletá zem Podkarpatská Rus 1918-1946. Praha: Lidové noviny 2007, s. 124.

Tabuľka č. 5: Náboženská štruktúra obyvateľstva Podkarpatskej Rusi v roku 1921

Cirkev	Počet obyvateľov
Gréckokatolícka	332 458
Izraelská	93 341
Pravoslávna	60 997
Reformovaná	60 227
Rímskokatolícka	55 164
Evanjelická a. v.	2 267

Zdroj: ŠVORC, J.: Zakletá zem Podkarpatská Rus 1918-1946. Praha: Lidové noviny 2007, s. 124 – 125.

Tabuľka č. 6: Náboženské vyznanie obyvateľstva Slovenska v roku 1921 a 1930

Rok	Spolu	Rímskokatolícke	Grécko a arménsko katolícke	Evanjelické všetkých denom.	Československé	Pravoslávne	Starokatolícke	Izraelské	Iné	Bez vyznania, neznáme
Absolútny počet										
1921	3 000 870	2 128 205	193 778	530 512	1 910	2 879	145	135 918	210	7 313
1930	3 329 793	2 384 355	213 725	555 900	11 495	9 076	149	136 737	1 208	17 148
Rozdiel (%)	11,0	12,0	10,3	4,8	501,8	215,2	2,8	0,6	475,2	134,5
Štruktúra v percentách										
1921	100,00	70,91	6,46	17,68	0,06	0,10	0,00	4,53	0,01	0,25
1930	100,00	71,61	6,42	16,69	0,35	0,27	0,00	4,11	0,04	0,51

Zdroj: Obyvateľstvo Slovenska 1918 – 1938. Bratislava: Infostat – Inštitút informatiky a štatistiky. Výskumné demografické centrum. Edícia Akty: 2002, s. 11. Dostupné na internete: [http://www.infostat.sk/vdc/pdf/slov1918.pdf].

Skladba obyvateľstva podľa náboženského vyznania po rozpade monarchie neprešla v oboch regiónoch radikálnymi zmenami; väčšie zmeny zaznamenali iba gréckokatolícka a pravoslávna cirkev (pozri tabuľky č. 4, 5 a tabuľku č. 6). Bez toho, aby sme nejako zá-

sadnejšie špekulovali o gréckokatolíckych konvertitoch, t. j. ich konverzii na pravoslávie, uvedieme dve príčiny: časť gréckokatolíckeho duchovenstva, teda málopočetnej inteligencie Zakarpatska sa odcudzila vlastnej etnicite, pomadžarčila sa. Druhý dôvod spočíval v nie raz

antisociálnom správaní sa uvedenej cirkvi,¹ pričom najčastejšie sa spomínajú „feudálne“ povinnosti, robotovanie a peňažná renta, t. j. povinnosť kobliny a rokoviny. Krátko po prevrate (1918) sa teda gréckokatolícke obyvateľstvo prihlásilo ku pravoslávii, i keď stará cirkevná daň, ktorej ako gréckokatolícki veriaci podliehali, bola zrušená vládnym nariadením zo 14. apríla 1920.

Aj keď sa časť historikov a cirkevných predstaviteľov vyjadruje v tom duchu, že Slovensko je tradične katolícka krajina, teda katolicizmus je národným náboženstvom Slovákov, iní (napr. J. Rýchlik) uvádzajú, že slovenskému národu ako celku nemožno priradiť ako rozlišovací a identifikačný znak žiadne náboženstvo, pretože obyvateľstvo je konfesiónálne rozdelené.

Popri kresťanských cirkvách a denomináciách náboženskú pluralitu strednej Európy neopakovateľným spôsobom dopĺňalo izraelské náboženstvo. Osobitné postavenie v monarchii i neskôr mala práve židovská konfesia/etnikum. Jej uzavretosť na jednej strane a vzťah väčšinového nežidovského obyvateľstva k Židom na úrovni ľahostajnosti, nepriateľstva, ba až „pogromových nálad“ na strane druhej – paradoxne –, pomáhali tejto konfesii uchovať si židovskú národnosť; izraelská konfesia plnila aj úlohu stmelujúceho faktora židovskej society a etnicity.

Pocit ohrozenia, limitácie ich aktivít a spoločenského postavenia viedol židovské obyvateľstvo už v monarchii k hľadaniu takého statusu a fungovania v spoločnosti, aby sa vyhli konfliktným situáciám s mocensky silnou vrstvou daného režimu či krajiny a zabezpečili si tak relatívne bezproblémové prežitie. Maďari sa snažili o asimiláciu všetkých Židov na území Uhorska. Ak sa pozrieme na východné Sloven-

sko, tak vidíme, že maďarizácia zasiahla tunajších Židov takmer v celom rozsahu. Tunajší židia pri sčítaní obyvateľstva štatisticky posilnili maďarskú národnosť. Prikláňali sa teda k uhorskej štátnosti, maďarskej kultúre a aj etnicite, ktorú alternovali nemeckou, ale nie slovenskou či rusínskou.

Po vzniku ČSR sa Židia postupne pragmaticky preorientovávali na československú štátnosť. Židia – vrátane ich podkarpatských súkmeňovcov – získali *postavenie národnostnej menšiny* a navyše ústava ČSR z 29. 2. 1920 zaručovala slobodu vyznania. Medzivojnové Československo postupne vytváralo pre Židov priaznivé podmienky, čo sa odrazilo aj v ich relatívne rýchlej stabilizácii v mestských komunitách jednotlivých miest východného Slovenska (Švorc, 2014). Na východné Slovensko prichádzali Židia z Haliče po jej pripojení k habsburskej monarchii (1772). Uhorský snem totiž schválil tzv. „emancipačný zákon“ (zák. čl. 17/1867), ktorým Židia dostali úplne politické zrovnoprávnenie v Uhorsku. Tento zákon umožnil rýchly ekonomický vzostup židovského obyvateľstva a vyvolal nové imigračné vlny Židov z Haliče najmä na Slovensko. Spoločenské postavenie židovského obyvateľstva sa do istej miery zlepšilo osobitným patentom Jozefa II. z roku 1783, ktorý tvoril súčasť politiky osvietenského absolutizmu osnovaného pôvodne matkou, cisárovnou Máriou Teréziou a jej spoluvládcom, neskôr vládcom (od 1780), synom Jozefom. Patentom *Gentis Judaicae Regulation* mali aj židia získať „občiansku rovnoprávnosť“, t. j. uplatniť sa vo všetkých povolaniach, nosiť kresťanský odev, navštevovať kresťanské školy, nadobúdať nehnuteľnosti. Okrem teológie im boli sprístupnené všetky úrovne vzdelania. Museli sa naučiť jeden z jazykov monarchie, v ktorom mohli uzatvárať zmluvy a písať knihy. Hebrejčina bola povolená len na bohoslužbách a v náboženských knihách; museli prijať nové, najmä nemecké mená a podriaďiť sa obmedzeniam v náboženských a kultúrnych zvykoch. Na druhej strane nemuseli nosiť Dávidovu hviezdu, symbol izraelského náboženstva i židovského národa. V roku 1895 zrovnoprávnil uhorský parlament judaizmus s ostatnými štátom uznanými náboženstvami, resp. cirkvami Uhorska. Išlo o tzv. recipované cirkvi; mali štatút verejnoprávnych korporácií, t. j. mohli vykonávať funkcie prináležiace štátu: mať školy, nemocnice, cintoríny,

¹ Kritickým okom a hlavne perom komentuje cirkevno-religiózne pomery Zakarpatska, jeho zbožnosť či „nekresťanské“ praktiky cirkvi I. Olbracht slovami: „Církev je na prvém místě organisací politickou; mrav a jeho formy příjdou teprve v druhé řadě; a teprve pak dogmata... Neboť koblina a rokovina, t. j. církevní desátek a robota, se odvádějí dále. Jsou karpatsští pastevcí a dřevorubci tak dobrými křesťany? Nikterak. Jsou jen zapsáni v řeckokatolických nebo pravoslavných matrikách, zachovávají jen mrav a obřady svých církví a jsou odhodláni postavit se proti každému, kdo by jim je bral. Ale nejsou vůbec křesťany. Jsou pohané. Vyznávají přírodu a její jevy“ (1956, s. 16; s. 18).

sobášit, riešiť manželské spory, právo verejného výkonu kultu. Ide však o to, koľko z týchto slobôd židia využívali, keď narážali na predpojatnosť, ba až nenávisť zo strany kresťanov. Navyše, väčšina Židov severovýchodného Uhorska sa hlásila ku ortodoxii a žila v getách. Hovoríme o Židoch „kaftanových“, rozumej chudobných. Židia neologici patrili ku Židom „kravatovým“, bohatým či bohatším rakúskym, viedenským.

Situácia na východe Slovenska nebola nepodobná situácii v susednej Uhorskej (neskôr Podkarpatskej) Rusi. Na konci 19. a začiatkom 20. st. ortodoxný smer posilňovali židovskí prisťahovalci z Haliče, ba vďaka chasidom sa tento smer stával ešte konzervatívnejším. Jednou z najvplyvnejších chasidských židovských náboženských obcí sa stala židovská náboženská obec v Bardejove. Tá sa stala v prvej polovici 19. st. nielen sídlom rabinátu, ale aj jedným z centier chasidizmu na území Slovenska. Najväčšia koncentrácia židovského obyvateľstva bola vo východných častiach východného Slovenska – v Zemplínskej a Šarišskej župe.

Židovský mysliteľ Martin Buber (1878 – 1965), známy svojou konverziou ku chasidizmu, našiel pre chasidov, na rozdiel od I. Olbrachta,¹ oveľa viac slov obdivu a nadšenia, keď hovorí: „Naozaj sa v posledných storočiach neprejavila duchovná sila židovstva nikde s takou veľkou silou ako v chasidizme (...), ohlasuje novú slobodu bez toho, aby mu-

sel zmeniť jediná čiarku v zákone, rituáli a tradovaných životných normách, ukazuje nám staré známe veci v novom svetle a zmysle (...), chasidská náuka je vo svojej podstate poukazom na život v zanietení, v zanietenej radosi... Bez toho, aby oslabovalo mesiášsku nádej, prebúdza chasidské hnutie v ‚duchovných‘ i ‚obyčajných‘ ľuďoch radosť zo sveta, takého, aký je. Chasidi odstraňujú múr, priepasť medzi božským a ľudským, svätým a profánnym...“ (1990, s. 17).

Hodno uviesť, že v ukrajinskej Umani² je pochovaný prvý breslovský chasid, rabi Nachman (1772 – 1810), pravnuke zakladateľa chasidizmu, rabiho Izraela ben Eliezera. V miestnej synagóge chasidskí židia z Izraela a Ameriky doteraz oslavujú sviatok Roš Hašana – židovský nový rok.

Rozkolísané koordináty štátnosti zvlášť v historickom vedomí, ale tiež s týmto ryšom spojená nedôvera ku štátu a jeho inštitúciám

Máloktorý národ, etnikum či teritórium zažije toľko peripetií, možno až „dobrodružstva“, keď pre svoju etnicko-kultúrnu a do istej miery aj ekonomickú svojbytnosť hľadá vyššiu formu organizovanosti, teda štát, ako Rusíni. Sú v strategickom postavení periférie v geografickom, ekonomickom, kultúrnom i geopolitickom zmysle stáva sa súčasťou hry väčších či dokonca veľkých politických síl;³ je malým regiónom vo veľkej politike, a tak je jeho osud v mnohom podobný osudu Slovákov. Obidve etniká sa konfrontujú s národmi historickými (Slováci – versus Maďari, Česi, Nemci, Poliaci, Rusi; Rusíni – versus Maďari, Česi, ahistorickí Slováci, Rusi, Poliaci), pričom ich nedlhé „po-

¹ I. Olbracht vidí podkarpatských chasidov takýmto – občas ironickými – očami: „Jsou sektáři: chasidy. Jsou naplněni milostí boží a jsou nástupci Judy Makkabejského. Vyznávají učení proroka, saddika a ochránce neučených z poloviny osmnáctého století, Izraele Baala Šema z Miendzybože, kterého zde jmenují Baal Šem Tof, což jest dobrý. Nebuď smutný, Izraeli, neboť jsi vyvoleným národem a ostatní jsou ti dány za podnoží, nevěř rabínům, Izraeli, a nevěř jejich knihám a talmudu, buď dobrý, Izraeli, nehromad' peníze a mnoho se myj, miluj svého Hospodina, Izraeli, a utívej ho veselím, vínem, tancem, zpěvem a plesáním! Ale těžko utívatí Pána vínem a těžko být v Podkarpatsku vesel. A tak z Baala Šema zůstalo jen to křepčení při modlitbě a proti Židům polským poměrná čistota. Baal Šem začal odbojem proti rabínům a jeho vnuci (...) odboj vyvrcholili. Dnes rabíni ovládají hnutí naprosto. Chasidi jich poslouchají slepě. (...) Když jsem se na rabínské hospodářství díval zblízka, dlouho jsem nevěděl, jde-li tu o fanatické zbedněnce (...) či i velmi hrubé kořistníky. (...) Skončil jsem kompromisem; jsou obojím zároveň: fanatiky i vykořisťovateli“ (1956, s. 58 – 59).

² Uman – mesto na strednej Ukrajine, zhruba 210 km južne od Kyjeva.

³ Na demonštráciu tohto stavu, teda pričastej zmeny hraníc, režimov, vodcov, moderne povedané vládnuceho „establishmentu“, sa často používa „vtip“, ktorý však vážne vzato vtípom vonkomcom nie je. Tu ho prezentuje súčasný predseda Užhorodského spolku Slovákov pán Ivan Latko: „Turista sa rozpráva v malej zakarpatskej dedinke na námestíčku s miestnou starenkou o jej živote. Babička mu hovorí: ‚Narodila som sa v Rakúsku, potom som žila v Československu, v Maďarsku, v Sovietskom zväze a teraz žijem na Ukrajine.‘ Muž na to: ‚To ste sa museli veľa nacesťovať, však? ‘ ‚Nie, nie, mladý muž, za celý život som nevytiahla päty z dediny.‘“

byty“ v rôznych štátoch viac alebo menej v pozícii „lokaja“, t. j. rozkolísané koordináty štátnosti v reálnej praxi i historickom vedomí viedli k nedôvere, ba až neúcte voči štátu a jeho inštitúciám, politickým elitám – svetským i cirkevným.

Viacrát v texte spomínaný český spisovateľ I. Olbracht, ktorý Zakarpacie často navštevoval, dokonca tu niekoľko rokov žil, daný problém vyjadril literárnym, neopakovateľne sugestívnym jazykom nasledovne: „Ta země jest ještě bez jména. Či, lépe řečeno, má jich příliš, aby je mohla míti. V starém Zalitavsku se jí říkalo *Horný Uhry*. Od prosince r. 1918, kdy Maďaři již po prohrané hře marně dávali této zemi pod Karpatami autonomii a v Budapešti vládu, ji nazývají *Ruská Krajina*. Oficiální název saint-germainské smlouvy jest *Podkarpatská Rus*. Nacionální Rusové, kteří věří v novou carskou velkoruskou říši, se na zemi dívají s druhé strany hor a jmenují ji *Zakarpatská Rus*. Komunisté a nacionalističtí Ukrajinci, opírajíce se o národnostní spojitost zdejších kmenů s Ukrajinci sovětskými, haličskými a rumunskými, ji nazývají *Zakarpatská Ukrajina* nebo, nehodlajíce se vydat stíhaní pro nedovolenou agitaci, prostě *Zakarpatsko*. Každé z těchto jmen má ostré a zcela určité politické ražení. Lidově se říká *Podkarpatsko*.

Ale ani tři slovanské kmeny, které zde žijí, tvoříce s nepřilíš značnými dialektickými rozdíly jazykovou jednotu, tj. na východě Slovenska a v nejzápadnějším Podkarpatsku *Lemkové*, ve středu *Bojkové* a na východě *Huculové*, nemají ještě jednotného národního jména. Jsou nazýváni *Rusíny*, *Rusňaky*, *Malorusy*, *Podkarpatorusy*, *Rusy*, *Krajinci*, a hrdí Humlové jako v Čechách X. století setrvávají posud na pojmenování kmenovém. Na otázku, jak mluví, vám vesničan odpoví, že rusjky, to jest s velmi měkkým s, což třeba přesně odlišovati od rusky. (...) Národ si může dát jméno sám. Podkarpatský lid národem ještě není. Jen etnografickou masou“ (1956, s. 63 – 64).

Výsledky revolúcie z roku 1918, t. j. roku rozpadu monarchie a vzniku nástupníckych štátov, z hľadiska osnovania Československej republiky znamenali:

a) Odstránil sa najhrubší, primitívny národnostný útlak; účastníci tohto historického aktu boli svedkami a poniektorí i subjektmi procesu poslovenčovania Slovenska, resp. porusínčovania Podkarpatskej Rusi;

b) Uvedené procesy boli javmi demokratickými a pokrokovými, odstraňovali dôsledky násilnej maďarizácie; ich sprievodným znakom bol väčší či menší nacionalizmus s jeho negatívnymi konotáciami;

c) Revolúcia odstránila monarchiu, privilégiá aristokracie, cirkevnej hierarchie, zaviedla všeobecné, rovné a tajné volebné právo, rovnosť občanov pred zákonom, náboženskú a národnostnú rovnoprávnosť, ochranu menších;

d) Zaviedla relatívne vyspelé sociálne zákonodarstvo, t. j. 8 hodinový pracovný čas, sociálne poistenie, podpory v nezamestnanosti, školská dochádzka sa rozšírila na 8 rokov. Hranice demokratického systému boli však presne vymedzené, rozpory medzi formálnou rovnosťou a skutočnou nerovnosťou občanov, medzi literou ústavy a praxou, nedôslednosti a medzery buržoázno-demokratickej vlády boli celých 20 rokov existencie Československa predmetom kritiky a zápasov aj zo strany nami sledovaných etník, resp. ich reprezentácie. Povedané slovami historika L. Liptáka: „Slovensko v republike ‘nespoluvládlo’, ale sa mu vládlo“ (1998, s. 110). Toto konštatovanie v znásobenej miere možno vzťahovať i na Zakarpatsko. Slovenské továrne, podobne ako podkarpatská industria, bolo(i) projektované cenovo, mzdovo i odbytovo na pomery Uhorska, pri uzatváraní medzinárodných obchodných zmlúv mali záujem na stykoch s Maďarskom, čo český kapitál „nechápal“ alebo „nechcel“ chápať. V Národnej banke mali hlavné slovo české banky a podniky. Pred vojnou bol skoro celý slovenský priemysel v rukách bánk Viedne a Pešti, po vojne zakarpatské i slovenské hospodárstvo išlo do rúk českých bánk a koncernov atď. Sprievodným procesom ekonomickej, politickej a kultúrnej „nedospelosti“ – viac-menej determinovanej historicky –, bytí oboch etník v uhorskej časti monarchie bol zápas ich politických síl (elít) za štátoprávne usporiadanie pomerov Slovenska a Zakarpatska v *podobe autonómie*.

Ak nadviažeme na vyššie uvedený text, dostaneme sa teda na pôdu autonómie, t. j. po rozpade monarchie Rusíni i Slováci mohli uvažovať o existencii s národom, resp. po boku historického národa Čechov. Po mnohých peripetiách zasadnutie(a) Versailleskej mierovej konferencie pričlenilo Podkarpatskú Rus Čes-

koslovensku a uviedlo tak do života problém autonómie. Základné právomoci a orgány Podkarpatskej Rusi boli definované v ústave Československej republiky schválenej 29. februára 1920 v § 3. Problém autonómie Podkarpatskej Rusi rozvíril hladinu politického života v medzivojnovej ČSR a korešpondoval s obdobnými slovenskými požiadavkami. Československá vláda kontrolovala autonomistické hnutie ako medzi rusínskou emigráciou, tak na Podkarpatskej Rusi samej a snažila sa brzdiť zavedenie autonómie do života. Česká politická elita, agrárci v osobe jej predsedu A. Švehlu zvlášť, bola presvedčená, že politické a kultúrne nevyspelé rusínske a ukrajinské obyvateľstvo sa po získaní autonómie môže stať ľahko ovládateľnou a manipulovateľnou masou promaďarských a protičeskoslovenských síl, ktoré mali na Podkarpatskej Rusi stále silné pozície (Švorc, 2007). Až do októbra 1938, keď Národné zhromaždenie prijalo ústavný(é) zákon(y) o autonómii Podkarpatskej Rusi i Slovenskej krajiny, snažila sa politická elita uvádzať dôvody, prečo sa tak doteraz nestalo.

Prezident T. G. Masaryk dôvodil v roku 1922 nasledovne: „Podkarpatská Rus je území nejvíce zanedbané. Účinky předválečného maďarského absolutizmu a maďarisace cítíme právě na Podkarpatské Rusi. Občanstvo Podkarpatské Rusi musí být vychováváno k administraci a musí být vzděláváno. V té příčině naše správa už vykonala záslužnou část práce. (...) Za tři léta nelze dohonit, co zanedbaly věky. Naším předním úkolem dnes je povznést lid na úroveň parlamentní činnosti (...). Podmínkou uskutečnění autonomie je však to, aby lid, který nezná číst a psát, k autonomii dozrál. Nechci rekriminovat, ale na Podkarpatské Rusi – právě tak jako na Slovensku – museli jsme školy zřizovat“ (1936, s. 15).

Aj ďalšie osudy Podkarpatskej Rusi a Slovenska si boli v mnohom podobné. Nasledovalo deklarovanie samostatnej štátnosti 14. marca 1939, po ktorom prišla okupácia horthyovským Maďarskom (15. marec 1939) až po odstúpenie Podkarpatskej Rusi – Zakarpatskej Ukrajiny Sovietskemu zväzu (29. júna 1945). V prípade Slovenska po skončení s jeho profašistickou minulosťou nasledovala obnova Československa v predmníchovských hraniciach a mocnosti, ktoré sa podpísali pod éru studenej vojny, mu v bipolárnom svete našli miesto na politic-

kom východe... Ako to nedávno vyjadril maďarský filozof Gáspár M. Tamás?: „Zabudnite na strednú Európu, otvorte oči“!

Napokon je potrebné na adresu podobnej zakarpatsko-(východo)slovenskej štátno-politickej minulosti upozorniť ešte na jednu vec. Ak sme presvedčení, že cirkev, resp. veľké cirkvi sa sprostredkovane podieľali na výkone politickej moci, potom tomuto názoru bude nahrávať fakt, že komunistická moc v oboch regiónoch či štátoch siahla po „inkvizitórskom“ zákaze gréckokatolíckej cirkvi a prihlásení sa jej veriacich do pravoslávnej, „sovietskej“ cirkvi. V Československu sa tak udialo po prešovskom sobore v roku 1950, na zakarpatskej Ukrajine v roku 1949. Pritom Zakarpatsko a severovýchod Slovenska sa hrdili najväčším počtom uniatskych kresťanov v regióne strednej Európy.

Ak Slovensko i Zakarpatsko súc v postavení regionálneho „hráča“ bolo nástrojom (obeťou) veľkých politík (mocností) v malom priestore, v aktuálnej prítomnosti je účastníkom aj aktérom európskeho integračného procesu, ktorý rezignoval – ako sa zdá – na mentalitu potlačovania a vylučovania malých. Možno sa nádejať, že priestor, ktorým sa zjednocovaná Európa akoby nanovo stáva Európou, nenesie v sebe viac dejinných a kultúrnych jaziev, ktoré by integračné dohody nedokázali sceliť, a tak revitalizovali starú nedôveru voči štátu, jeho inštitúciám i politike...

Stereotypný obraz východného nepriateľa, v ktorom prežíva strach z „Turka“, obvykle transformovaný v nechť voči „východu“ vôbec a Rusku zvlášť

„Rusko rozumom nepochopí“ – „Умом Россию не понять“ –, „môžeš iba veriť,“ tak znie názov básne ruského diplomata, publicistu a samozrejme básnika Fiodora Ivanoviča Ťuťčeva (1803 – 1873), dnes už iba sprofanovaného výroku, na ktorý sa odvoláva celý zástup „iracionálnych“ rusofilov. Odvolávajú sa výlučne na vieru, pričom viera má nahradiť absenciu historických vedomostí, argumentov a súvislostí spojených s Ruskom. V stredoeurópskom, a teda priestore Západu, v jeho každodennom historickom vedomí existoval strach z „Turka“, z „Východu“, pričom táto negatívna emócia slúžila nie raz politickej moci na to, aby prostredníctvom nej vytlačala

z povedomia svojich „poddaných“ reálne ekonomické i sociálne problémy, hľadala príčiny problémov i nepriateľa mimo svojho „domu“; hrozba z „Východu“ sa samozrejme medzi nimi, čas od času, nachádzala.

„Pri hľadaní geografickej príslušnosti vystupovali v stredoeurópskom teritóriu do popredia tri komplementárne ideálne-typické koncepty, ktoré samy osebe neboli stredoeurópskym špecifikom, prejavovali sa však v tomto makroregióne veľmi silne. Jednalo sa o myšlienku ‚dobiehania civilizácie‘, o ideu ‚hradby‘ či ‚výplne civilizácie‘ a o predstavu ‚mosta‘ (...). Predstava hradby pôsobila u jednotlivých národov stredoeurópskeho teritória ako prostriedok seba vymedzenia voči inakosti a pružne interagovala s konceptom ‚civilizačného deficitu‘, mieni M. Scholz (2014, s. 162).

Relatívne najdlhší život má koncept „dobiehania civilizácie“. Na inom mieste štúdie sme uviedli, že ku jednoznačnejšiemu vymedzeniu makroregiónu strednej Európy v podobe jeho civilizačného deficitu voči Západu prišlo s expanziou Portugalska a Holandska do záhoria, pričom onen deficit sa znásobil atakom Turkom na ríšu Habsburgovcov v 16. storočí a intenzívnou rekatolizáciou. Po vytlačení Turkov z centrálnej časti Uhorska, resp. ich porážke pri Viedni (1683) a istej stabilizácii hospodárskych a politických pomerov v ríši vystupuje do popredia koncept či funkcia strednej Európy ako „hradby“, „výplne civilizácie“, rozumnej kresťansko-katolíckej civilizácie. Stredná Európa integrovaná na idei Regnum Marianum má chrániť Západ i vlastnú svojbytnosť pred „neveriacimi psami“, t. j. mohamedánskymi Turkami a ortodoxným cársko-romanovským Ruskom (1613). Prítom „za hradbu voči Východu tradične samy seba pokladali (...) Poľsko a Uhorsko, kde otázka civilizačnej výplne dostávala výraznejšie i náboženskú dimenziu – svet západného kresťanstva sa na jej hraniciach či dokonca už v okrajových častiach ich teritória stretával s pravoslávím a islamom“, konštatuje český historik J. Křen (2006, s. 19).

Pre úplnosť dodajme, že najkratší život mala idea strednej Európy ako „mosta“ medzi Východom a Západom. S týmto konceptom strednej Európy sa identifikovali režimy ľudovej demokracie po 2. svetovej vojne, pričom jej horlivým stúpencom bol aj E. Beneš. Nástup studenej vojny a éry bipolárneho sveta urobili

zo strednej Európy politického a ekonomického vazala Východu, t. j. stalinovského ZSSR.

Kde hľadať počiatky strednej Európy vo funkcii „hradby“ voči Východu alebo možno sa opýtať aj ináč, teda ktoré momenty politiky cárskeho Ruska ju povýšili – rozumej strednú Európu – do „funkcie“ hradby, moderne povedané akejsi nárazníkovej zóny na pomedzi Východu a Západu.

1. Ak je možné vysloviť ideu, že Rusko vo vzťahu k Západu, a zrejme i historickej strednej Európe, trpelo tým, čomu sa hovorí civilizačný deficit – zaostávanie, uvádza sa obzvlášť závažný argument. R. D. Kaplan, americký autor venujúci sa politickej geografii, tvrdí: „Zvlášť dlhá a ponížujúca prítomnosť Mongolov v Zlatej horde v blízkosti stredovekej Moskvy a Modrej hordy v Strednej Ázii, ktorá odoprela Rusku skúsenosť renesancie (podč. G. G.), dala prenasledovaným pravoslávny Slovonom pocit pospolitosti, energie a životný cieľ, ktorý bol pre nich rozhodujúci a umožnil im nakoniec sa vymaniť z tatárskeho otroctva a zabrať v nasledujúcich storočiach veľké plochy území“ (2013, s. 163). A tak teda Rusko na pozadí byzantskej zbožnosti začína budovať a zveľaďovať svoj imperiálny „inštinkt“,¹ boj o moc a bohatstvo, ku ktorému prispel aj geografický determinant. Opäť hovorí R. D. Kaplan: „Rusko je najväčšou suchozemskou mocnosťou na svete (...), suchozemské mocnosti trpia trvalým pocitom neistoty. Pretože ich nechráni more, sú stále nespokojné a musia neustále expandovať, aby neboli podrobené. To platí zvlášť pre Rusov, ktorých rozľahlá krajina takmer nemá akékoľvek prirodzené hranice (...). Rusi prenikli do strednej a východnej Európy, aby v 19. storočí zablokovali cestu Francúzsku a v 20. storočí Nemecku“ (2013, s. 162). Boli pri porážke Napoleona i pri porážke revolúcie rokov 1848 – 1849 v monarchii. Cárske vojská pomohli konzervovať patriarchálny režim monarchie, keď stáli na strane rakúskeho cisára bojujúceho s liberálnou maďarskou šľachtou. Už vtedy stredná Európa nesplnila funkciu „hradby“. A nezahradila cestu „imperialným“ ambíciám ruského komunizmu po 2. svetovej vojne.

2. Režim Ruska so silne nemeckým cárizmom, francúzsky hovoriacou šľachtou

¹ Pozri aj: DULEBA, A.: Rusko, Ukrajina a My. Rozhovory Tomáša Gálisa s Alexandrom Dulebom. Bratislava: Premedia, s. 109 – 117.

a buržoáznym parlamentom v európskom hlavnom meste Petrohrade, bol orientovaný na Západ. V 19. storočí je už Rusko dejiskom veľkého sporu, dichotómie „svätého Ruska“ a „prekliateho Ruska“, t. j. Ruska verného svojej pravoslávnej tradícii a Ruska podliehajúceho údajne deštruktívnym vplyvom „pohanského“ Západu alebo ako to vyjadril M. F. Dostojevskij, že ruské je napospol kresťanské, kým revolucionárstvo je neruské. Možno to povedať aj tak, že Rusko 19. storočia sa už pohybuje v hraniciach politicky a ideologicko-nábožensky nastavenej dilemy – izolácie („sväté Rusko“) a expanzie („prekliate Rusko“). Protiklad Ruska „svätého“, byzantského, Ruska v zajatí východného césaropapizmu, politiky štátneho cirkevnictva a Ruska viac alebo menej adorujúceho Západu evokuje relevantný sociologický záver. Konflikt Moskvy alias 3. Ríma s okcidentalistami je výrazom zápasu dvoch spoločností, a to tradičnej a modernej, pričom najsilnejším médiom integrácie tradičnej bolo (je) náboženstvo; preto ten úporný zápas za „svätú Rus“ proti bezbožným revolucionárom. Možno – súc poučení francúzskym filozofom a historikom A. Besanconom – doplniť, že premena idey Moskvy ako tretieho Ríma v ideu Svätej Rusi znamená: „Sakrálnosť, ktorá prislúchala cirkvi a odvodené cárovi, sa teraz presúva na Rusko. Avšak nielen na abstraktný pojem, na privilegovanú národnú entitu, ako je to v prípade všetkých nacionalizmov. Posvätnom je prežiarené všetko, čo v sebe obsahuje Rusko (...). Rusko sa stáva predmetom viery, a to dokonca jediným predmetom viery (...). Sakralizácia dodáva dojemnú auru rustikálnym saniam, samovaru, spôsobu, akým si ženy uväzujú šatku (...)“ (Besancon, 2015, s. 68 – 69). Svätá Rus sa opiera aj o pravoslávne poňatie sobornosti, t. j. poňatia cirkvi ako Kristovho Tela, kde všetci členovia cirkvi sú bunkami tohto ľudského organizmu. Sobornosť chápe cirkev ako celistvosť; cirkev je tým ideálom, na ktorý sa má premeniť svet, a preto sa na ňu nahliada ako na soborný celok.

3. Boľševická revolúcia v Rusku uvedie do života nové, „svetské“ náboženstvo, a to vieru v komunizmus. Aj jej pričinením odchádza stredná Európa zo scény – neuniesla bremeno hradby –, aby sa objavila v novej podobe, ako súčasť európskeho integračného procesu... V aktuálnej prítomnosti – v ére konca bipolárneho sveta – sme svedkami najrôznejších ana-

lyz erudovaných i menej kompetentných autorov, ktoré sa dotýkajú Ruska, personifikovaného do osoby jeho prezidenta. Napospol sa dozvedáme o akejsi renesancii ruského totalitarizmu, diktatúre zla a poroby, o ambíciách ruského nacionalizmu, o návrate Ruska k expanzívnej ideii impéria. To všetko môže byť viac alebo menej pravdivou reflexiou Ruska. Ide však aj o to, s akou mierou vzdelanosti, kultivovanosti a občianskej kultúry sa ku Rusku postavíme, nastavujúc mu, a teda i sebe, kritické zrkadlo. V konečnom dôsledku predsa nejde len o nás, ale o „globálne ľudstvo“ v globálnom priestore.

V nadväznosti na vyššie uvedené východiskovou hypotézou nášho príspevku stalo sa konštatovanie, že minulosť nami sledovaných regiónov – východu Slovenska i Zakarpatska – v stredoeurópskom (habsburskom) priestore na úrovni etnickej, náboženskej, štátnej „mnohosti“, polyvariantnosti, hospodárskej zaostalosti, istou mierou civilizačnej „zakríknutosťou“ nás identifikuje s podobnými problémami a záväzkami i vo vzťahu k budúcnosti. Tie za istých okolností vytvárajú pozitívny stimul i potenciál spolupráce a budovania občianskej spoločnosti o to viac, že v súčasnosti národný štát už viac-menej nemá silu riešiť závažné problémy života ľudí. Sociálno-ekonomické otázky sa skôr nastoľujú na úrovni regiónov, ktorých dôležitosť v štátoch Európskej únie rýchle rastie, tu sa hľadajú východiská, tu sa hovorí o trvalo udržateľnom ekonomickom raste a rozvoji spoločnosti. Potreba kooperácie a cieľenej koordinácie aktivít je o to naliehavejšia, že napriek všetkým humanistickým apelom a výzvam zo strany svetských i náboženských autorít v globálnom priestore rastie miera sociálnej nerovnosti a vykorisťovania, prehľbuje sa rozpor medzi verejným a súkromným záujmom, sociálne a ekonomické problémy prekročili hranice národných štátov, v mene ochrany životného prostredia upiera sa nepriviligovaným vrstvám prístup ku zdrojom nevyhnutným pre život. „Ruka v ruke s tým ide konflikt medzi mentálnym nastavením a uvažovaním v duchu klein, aber mein („možno je to malé, ale je to moje“) a čím ďalej kozmopolitnejšou povahou existenciálnej reality,“ hovorí Z. Bauman (2017, s. 45). Povedané ináč odvrátenou stranou gradujúcej globalizácie a likvidácie sociálneho štátu je i nárast extrémizmu, xenofóbie a rasizmu, reakčného populizmu, ktoré vytyčujú „nano-

vo“ hranice – šedé zóny – v podobe „my“ a „oni“ pozdĺž línií náboženských, etnických či regionálnych.

Stredná Európa, oblasť kultúrneho kvasu spojeného s nebyvalou etnickou, náboženskou i politickou pluralitou, nie raz s jej presahom do najrôznejších prejavov tak tolerance, ako i intolerance, v novšej verzii svojej mentálnej mapy je takmer ideálnym miestom pre postoje xenofóbneho a antiliberalného populizmu. Podľa názoru P. Kratochvíla je situácia v strednej Európe „predovšetkým lokálnym prejavom globálnych otrasov, špecifickou, ale celkom iste západnou odpoveďou na oslabenú legitimitu liberálnej demokracie“ (2017, s. 3). Otázkou zostáva, ako na nacionalistický populizmus reagovať. P. Kratochvíl hovorí o tom, že „ponúkajú sa dve základné možnosti: adaptácia a rezistencia“. V našom (našich) regióne dominantnou sa stala adaptácia. Rozlišovať utečencov podľa náboženského vyznania je dnes všeobecne prijateľné, i keď v rozpore s princípmi liberálnej demokracie. Druhou stratégiou je zmienená rezistencia, ibaže „jedinými skutočnými stúpenkami stratégie rezistencie sú (...) dnes ekonomickí aktéri. Liberálne hodnoty otvorenosti, multikultúrnej plurality a cezhraničných transakcií všetkého druhu sú preto obhajované len *utilitaristicky*, s odkazom na *ekonomický úžitok*“ (podč. G. G.) (Kratochvíl, 2017, s. 3).

Zostáva iba dúfať, že európsky integračný proces (aj) na úrovni cezhraničnej regionálnej spolupráce dokáže odolať tlakom nacionalistického populizmu s jeho kvázi návratom ku „koreňom“, rodine, náboženstvu, tradíciám, étosu i predátorským (neo)liberalným ambíciám globálneho kapitálu.

Ak by sme to mali zhrnúť –, a to hovoríme aj o súčasných problémoch spojených s európskym integračným procesom –, musíme konštatovať, že pojmy (výrazy) ako poriadok, rozum, demokracia, humanizmus, porozumenie, tolerancia nemôžu devalvovať (= „upadať na cene“), nemôžu byť len bezobsažnými slovnými ozdobami politických prejavov. Demokracia predsa nie je iba forma vlády, nespočíva len v zavedení určitých spoločenských mechanizmov a štruktúr, v existencii parlamentu s politickými stranami, hospodárskou súťažou, slobodnými médiami. *Demokracia je určitá kultúra ľudských vzťahov, prežitie a udržanie politickej i hospodárskej demokracie je možné len za predpo-*

kladu rozvíjania tejto kultúry, kultúry založenej na hodnotách. Je to realita viazaná na porozumenie, toleranciu a rešpektovanie človeka ako humanitas (ľudskosť, ušľachtilosť, vzdelanosť). Demokracia je prijatím zodpovednosti za „veci obecné“, verejné, v demokracii ide (aj) o odpoveď na otázku „kto je človek“.

Literatúra:

- BARNA, A.: „Národné náboženstvá“ v Uhorsku v 19. storočí. In: ŠVORC, P. – HARBUĽOVÁ, L. – SCHWARZ, K. (eds.): Cirkvi a národy strednej Európy (1800 – 1950). Prešov: UNIVERSUM 2008, s. 75 – 93.
- BAUMAN, Z.: Symptomy hľadání cíle a jména. In: GEISELBERGER, H. (ed.): Velký regres. Mezinárodní rozprava o duchovní situaci dneška. Praha: Rybka Publishers 2017, s. 31 – 50.
- BĚLOHRADSKÝ, V.: Panika identity v nesa-mozrejmych štátoch. Víkend. Príloha denníka Pravda, 7. januára 2017, s. 14 –15.
- BENČ, V., DULEBA, A., ANGELOVIČ, M., SIRÁ, K., ČAVARGA, O. L., STANKEVIČ, O., HEVCI, I., NOSA-PILIPENKO, N.: Stratégia rozvoja slovensko-ukrajinskej cezhraničnej spolupráce do roku 2020. Košice – Prešov – Užhorod 2014.
- BESANCON, A.: Svatá Rus. Brno: CDK 2015.
- BUBER, M.: Chasidská vyprávění. Praha: Kalich 1990.
- BUBER, M.: Gog a Magog. Chasidská kronika. Praha: Mladá fronta 1996.
- CSÁKY, M.: Úvod. In: CSÁKY, M. – MANNOVÁ, E. (eds): Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny. Bratislava: Academic Electronic Press 1999, s. 7 – 20.
- DOLEŽALOVÁ, A. a kol.: Střední Evropa na cestě od minulosti k budoucnosti. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, CEVRO Institut 2014.
- DULEBA, A.: Rusko, Ukrajina a My. Rozhovory Tomáše Gálisa s Alexandrom Dulebom. Bratislava: Premedia 2016.
- DULEBA, A.: Rusínska otázka a jej hrany. OS. Fórum občianskej spoločnosti, č. 2 (1997), s. 46 – 51.
- DULEBA, A.: Ukrajina a Slovensko. Geopolitické charakteristiky vývinu a medzinárodné postavenie Ukrajiny. Implikácie pre Slovensko. Bratislava: VEDA 2000.

- FIGES, O.: Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891 - 1924. Praha - Plzeň: Beta Dobrovský a Ševčík 2005.
- GELLNER, E.: Národy a nacionalismus. Praha: Hříbal 1993.
- HANÁK, P.: Středná Európa ako historický región. In: SZŮCS, J.: Tri historické regióny Európy. Bratislava: Kalligram 2001, s. 109 - 125.
- HAUMANN, H.: Dějiny východních Židů. Praha: Votobia 1997.
- HOBSBAWM, E.: Věk extrémů. Krátké 20. století 1914 - 1991. Praha: Argo 1998.
- HOLEC, R.: Rakúsko-Uhorsko: Žalár národov? Historická revue, roč. 24, č. 9 (2013), s. 6 - 9.
- HROCH, M.: Střední Evropa: od reality k mýtu a zpět. In: DOLEŽALOVÁ, A. a kol.: Střední Evropa na cestě od minulosti k budoucnosti. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, CEVRO Institut 2014, s. 149 - 171.
- HROCH, M.: Hledání souvislostí. Eseje z komparativních dějin Evropy. Praha: Slon 2016.
- Obyvatelstvo Slovenska 1918 - 1938. Bratislava: Infostat - Inštitút informatiky a štatistiky. Výskumné demografické centrum. Edícia Akty: 2002. Dostupné na internete: [http://www.infostat.sk/vdc/pdf/slov1918.pdf].
- JELÍNEK, A. Y.: Maďari a Židia na Podkarpatskej Rusi v dobe druhej svetovej vojny. In: POJAR, M. - SOUKUPOVÁ, M. - ZAHRADNÍKOVÁ, M. (eds.): Židovská menšina za druhé republiky. Sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007. Praha: Židovské muzeum v Praze 2007, s. 146 - 154.
- KACÍREK, L.: Národnostné zloženie Rakúsko-Uhorska. Historická revue, roč. 24, č. 9 (2013), s. 27 - 33.
- KAPLAN, R. D.: Pomsta geografie. Co mapy vyprávějí o příštích konfliktech a boji proti osudu. Praha: Bourdon 2013.
- KONEČNÝ, S.: Středná Európa z hľadiska rusínskej historiografie. In: DOLEŽALOVÁ, A. a kol.: Střední Evropa na cestě od minulosti k budoucnosti. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, CEVRO Institut, 2014, s. 122 - 145.
- KOVÁČ, D.: Dejiny Slovenska. Praha: Lidové noviny 2007.
- KRATOCHVÍL, P.: Nič než národ, nič než firma? Tragédie střední Evropy dnes. Právo. Salon 1024. Literární a kulturní příloha, 24. máj 2017, s. 3, s. 5. Dostupné na internete: [https://m.novinky.cz/articleDetails?sZnu=HYuQdkx0ZgltWgFR&aId=438342].
- KŘEN, J.: Dvě století střední Evropy. Praha: Argo 2005.
- KUČERA, R.: Kapitoly z dějin střední Evropy. Praha: ISE 1992.
- KROUTVOR, J.: Potíže s dějinami. Praha: Prostor 1990.
- LIPTÁK, L.: Niektoré historické aspekty slovenskej otázky. In: CHMEL, R. (ed.): Slovenská otázka v 20. storočí. Bratislava: Kalligram 1997, s. 446 - 459.
- LIPTÁK, L.: Oportunisti, či jánošíci? In: CHMEL, R. (ed.): Slovenská otázka v 20. storočí. Bratislava: Kalligram 1997, s. 427 - 438.
- LIPTÁK, L.: Slovensko v 20. storočí. Bratislava: Kalligram 1998.
- MAGOCSI, P. R.: Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov. Prešov: Universum 2016.
- MAGRIS, C.: Habsburský mýtus v moderní rakouské literatuře. Brno: Barrister @Principal 2001.
- MUSIL, R.: Muž bez vlastností. Praha: Argo 2008.
- NOVOSÁD, F.: Útržky o Slovensku. Apolitické úvahy o současnosti. Bratislava: Kalligram 2010.
- OLBRACHT, I.: Hory a staletí. Kniha reportáží z Podkarpatska. Praha: Československý spisovatel 1956.
- Podkarpatská Rus v Masarykových projevoch. In: ZATLOUKAL, J. (ed.): Podkarpatská Rus. Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi 1936, s. 14 - 16.
- POP, I.: Dějiny podkarpatské Rusi v datech. Praha: Libri 2005(a).
- POP, I.: Podkarpatská Rus. Praha: Libri 2005(b).
- POTOK, CH.: Putování. Dějiny Židu. Praha: Argo 2002.
- PUTNA, M. C.: Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity. Praha: Vyšehrad 2015.
- RÉMOND, R.: Náboženství a společnost v Evropě. Praha: Lidové noviny 2003.
- ROJEK, P.: Rusko: Prokletí impéria. Brno: CDK 2015.
- ROTH, J.: Filiálka pekla na zemi. Spisy z emigrace. Praha: Academia 2011.

- ROTH, J.: Kapucínská krypta. Praha: Odeon 1969.
- ROTH, J.: Pochod Radeckého. Praha: Odeon 1974.
- ROTH, J.: Židé na cestě. Praha: Academia 2013.
- RYCHLÍK, J. – RYCHLÍKOVÁ, M.: Podkarpatská Rus v dějinách Československa. Praha: Vyšehrad 2016.
- RYCHLÍK, J. – ZILINSKI, B. – MAGOCSI, P. R.: Dějiny Ukrajiny. Praha: Lidové noviny 2015.
- RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století (1.sv.). Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945. Bratislava: Acad. Electronic Press 1997.
- ŠOLTÉS, P.: Tri jazyky, štyri konfesie. Etnická a konfesijná pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši. Bratislava: SAV 2009.
- ŠOLTÉS, P.: Na východ od Tatier, na Západ od Užhorodu. Dostupné na internete: [<http://www.navychod.cz/articles.php?id=e988d94e-8dc9-11df-aa30-00304830bcc4>].
- ŠVORC, P.: Východné Slovensko a Židia na prelome 19. a 20. storočia. In: ŠVORC, P. – DERFIŇÁK, P.: Východné Slovensko a Židia v medzivojnovom období. Prešov: FF PU v Prešove 2014, s. 11 – 36.
- ŠVORC, P.: Východné Slovensko po vzniku ČSR a jeho židovskí obyvatelia. In: ŠVORC, P. – DERFIŇÁK, P.: Východné Slovensko a Židia v medzivojnovom období. Prešov: FF PU v Prešove 2014, s. 37 – 93.
- ŠVORC, P.: Zakletá zem Podkarpatská Rus 1918 – 1946. Praha: Lidové noviny 2007.
- SCHOLZ, M.: Hledání stredo-evropského teritoria. Okraje, hradby, mosty. In: DOLEŽALOVÁ, A. a kol.: Střední Evropa na cestě od minulosti k budoucnosti. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, CEVRO Institut 2014, s. 161 – 171.
- SCHÖPFLIN, G.: Jazyk a etnicita v strednej a východnej Európe. OS. Fórum občianskej spoločnosti, č. 1 (1997), s. 10 – 12.
- SCHULZE, H.: Stát a národ v evropských dějinách. Praha: Lidové noviny 2003.
- SZÚCS, J.: Tri historické regióny Európy. Bratislava: Kalligram 2001.
- TAJTÁK, L.: Východné Slovensko ako malý región v malej politike. In: ŠVORC, P. – DANILÁK, M. – HEPPNER, H. (eds.): Veľká politika a malé regióny 1918 – 1939. Prešov: Universum 2002, s. 215-219.
- TESAŘ, F.: Etnické konflikty. Praha: Portál 2007.
- TRÁVNÍČEK, J.: Zrození střední Evropy z ducha. In: TRÁVNÍČEK, J. (ed.): V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém. Brno: Host 2009, s. 243 – 304.
- WANDY CZ, P. S.: Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti. Cena svobody. Praha: Academia 1998.
- ZWEIG, S.: Svet včerajška. Spomienky Európana. Bratislava: Promo International 1994.

Štúdia je čiastkovým výstupom grantovej úlohy Asociačná dohoda EÚ s Ukrajinou a cezhraničná spolupráca medzi Slovenskom a Ukrajinou: dôsledky a príležitosti (AASKUA) – APVV-15-0369.